

Антологія української фантастики XIX — XX ст

Передмова Нічний привид Українська фантастика XIX — XX сторіч

На основі давньої української літератури і народної міфології постала в Україні романтична, або готична, фантастика. Романтики захоплювалися казками й містиккою, міфічні істоти заповнили українську поезію і прозу. Українська народна демонологія набула такої популярності, що захопила не тільки українських, а й російських та польських письменників. Ані в Росії, ані в Польщі не існувало такого багатства міфологічних образів і сюжетів. Справжнім вибухом стала поява Миколи Гоголя. Росія ще довго не могла заспокоїтися, порівнюючи життєрадісні, повні світла і розбуялої фантазії описи Малоросії з похмурими і неприємними описами Московії. Після «Вечорів на хуторі біля Диканьки» стало просто модно писати про відьом і чортів.

Близько до готичної новели стоять літературні казки та легенди й інколи досить важко провести між ними межу. Оригінальним українським

внеском до скарбниці світової фантастичної літератури є саме казкова або міфологічна фантастика, написана з гумором, дотепністю, а деколи відчутне тут і кепкування автора над самим читачем. Цим наша фантастика досить близька до латиноамериканської. В деяких творах те, що описувалося як абсолютно правдиве, наприкінці оповідання може піддаватися сумніву.

До фантастичних легенд належать «Антін Михайлович Танський» Митрофана Александровича, «Дитяча могила» Миколи Костомарова, «Золота гора» Івана Бороздни та «Могила» Миколи Чайковського. На основі народних легенд створена повість Пантелеймона Куліша «Огняний змії» та оповідання «Коваль Захарко».

Оповідання Хоми Купрієнка, Володимира Росковшенка, Григорія Данилевського («Біс на вечорницях»), Ореста Сомова, Григорія Квітки-Основ'яненка та Олександра Стороженка — це зразки того магічного реалізму, який згодом позначився на творчості Валерія Шевчука. Вперше за півтора сторіччя були опубліковані новели Хоми Купрієнка. Його оповідання дуже близькі за своєю манерою до новел японського письменника XVII ст. Іхара Сайкаку. Купрієнко, як і Сайкаку, йде до фантастичного через свій типово романтичний темперамент, схильний до втечі від повсякденної

реальності, що над ним тяжіє. Цю схильність у Купрієнка підсилює вплив фантастичної літератури німецьких романтиків, хоча в цілому письменник використовує українську демонологію. Фантастичне в нього має концептуальний, книжний, філософський характер, але відчувається також і смак до бурлеску, легкої тривіальності, до яскравої і соковитої мови, нахил до народних магічних вірувань та обрядів.

Дещо осібно стоїть трохи дивне оповідання Миколи Білевича (Юрка Юрченка) «Журавель». Тут усе на грані реального і казкового. Видіння і дійсність переплітаються дуже тісно. Журавель переконує селянина, що він така ж сама людина, а тому вважає за можливе посвататися до його доньки. Селянин бачить перед собою то журавля, то парубка. До кінця оповідання так і не з'ясовується, що то був за журавель і чи то справді журавель, чи перевертень. Подвійне прочитання веде до семантичної невизначеності, яку підсилює і вагання самого оповідача у виборі між реальним і надреальним поясненням. Незвичний тут уже сам образ журавля як фантастичного персонажа. Був би на його місці чорт, усе стало б на свої місця, усе було б традиційним і... банальним. Юрченко, а під цим псевдонімом заховався виходець із Закарпаття Микола Білевич, який закінчив разом з Гоголем Ніжинську гімназію, видав цілу збірку

фантастичних новел у двох випусках «Святочные вечера». На жаль, і ця книга, і сам автор випали з уваги наших дослідників.

Автором кількох фантастичних творів був і Євген Гребінка. «Страшний звір», «Місяць та сонце», «Мачуха й панночка» — твори дуже наближені до літературної казки. Зате в оповіданні «Ніжинський полковник Іван Золотаренко» присутній саме фантастичний елемент.

Ряд творів ХІХ ст. балансують на межі фантастики і реальності. Такою є невелика повість «Змій» А. Подолинського, де «змій», або «перелесник», який страшив цілий окіл, виявився потім перевдягнутим сільським парубком, який вдався до цих хитрощів, щоб здобути свою кохану. Подібні твори зарубіжні упорядники готичної новели охоче включають у свої антології.

Близькими до готичних є утопічні оповідання Григорія Данилевського та Миколи Костомарова.

Галицька готична проза була значно похмуріша за ту, що творилася на великій Україні, а той факт, що оповідь часто велася від першої особи, надавав цим творам ознаки вірогідності. Інколи галицькі оповіді відзначалися алегоричністю і дидактикою та використовувалися як своєрідне повчання, оскільки творили їх священики. Таким є оповідання «Нічний супутник» Івана Наумовича, автора ще кількох оповідань про нечисту силу —

«Данило Жужля», «Інклюз», «Казки о дурних чортах», «Фляжка».

Моторошну прозу Галичини ХІХ ст. представляють оповідання Івана Гавришкевича, Федора Заревича, Євгена Згарського, Івана Левицького, Івана Франка.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ століть твори про чортів, відьом й іншу нечисту силу пишуть Любов Яновська, Степан Васильченко, Федір Кудринський, Іван Нечуй-Левицький (повість «Запорожці»), Гнат Хоткевич, Одарка Романова, Клим Поліщук.

В той час, як уже в ХХ ст. готична проза на великій Україні йде на спад, а під совітами взагалі занепадає, в Галичині вона набуває усе ширшої популярності. З'являються твори Наталі Кобринської, Наталени Королеви, Василя Короліва-Старого, Богдана Лепкого, Василя Софроніва-Левицького, Антіна Крушельницького, Михайла Яцкова, Стефана Грабинського, Ростислава Єндика.

По війні в діаспорі готичну прозу творять Софія Яблонська, Віра Вовк, Ігор Качуровський, Ярослав Острук, Мирон Левицький, Марія-Анна Голод, а в Україні — Валерій Шевчук, Володимир Дрозд, Віктор Волощук та інші.

Ю. Винничук

Іван Барцевський

Народився 1794 р. у Білорусії на Полоччині в селі Россохи в родині греко-католицького священика, українця Борцевського, який був родом з Холмицини. Освіту отримав у Полоцькій єзуїтській академії. Багато подорожував по Білорусії та Україні, писав вірші, малював. З початку 1840-х років жив у Петербурзі, де служив у військовому відомстві. У справах служби побував у Франції, Англії та Фінляндії.

Останні роки Барцевський провів в Україні, на Житомирицині, де також публікувався у місцевій пресі. Серед знайомих Барцевського були Тарас Шевченко, Адам Міцкевич,

Микола Гоголь та Григорій Данилевський.

Барцевський писав трьома мовами: польською та українською — прозу, а білоруською створив кілька віршів. У своїх творах щедро використовував білоруські та українські легенди. У 1844 р. у польськомовному петербурзькому журналі «*Niezabudka*» помістив повість «Дерев'яний Дідок і жінка-комаха», того ж року вийшов і перший томик найвідомішої його повісті «*Szlachcic Zawalnia*») («*Szlachcic Zawalnia*»), а всього було чотири невеличких томики. У книзі «*Proza i wierszy*» (Кіjów, 1849) з'явилось оповідання «Душа не в своєму тілі».

Творчість Барцевського за життя залишалася поза увагою критиків, щойно по смерті 1851 р. про неї стали згадувати, залучаючи автора як до польської, так і до білоруської літератури. Юліан Тувім помістив окремі оповідання Барцевського до «Антології польської фантастики».

Усі оповідання подаються в перекладі упорядника.

Душа не в своєму тілі

Широкі простори Волині переважно покриті лісами, на заході ж очам відкриваються степи і зовсім інші краєвиди. Через околиці і містечко Чуднів пливе Цецора; на західних і східних берегах цієї річки здіймаються високі дикі скелі, мовби руїни давніх часів, і здається, що їх наче мури піднесла сама природа, щоби відмежувати Полісся від ситої і плодючої землі. Від Чуднова геть аж до кордонів Поділля — повсюди влітку можна бачити ниви, засіяні буйною пшеницею; тут земля без великих зусиль орача дає багатий врожай. Хоч мешканці цих околиць забезпечені всім, що тільки вони потребують, проте і серед них сльози, тривога, страждання зустрічаються як і всюди; немає справжнього щастя, нема раю на цій землі.

Холера, важка азійська хвороба, охопила східну частину Європи і в 1847 році переходила з місця на місце, прямуючи на північ і на захід; і цій карі Божій всюди передувала надзвичайна тривога. На початку червня 1848 року ¹, в саму спеку,

¹ Згідно тодішньої преси, епідемія холери на Волині лютувала також у 1848 р.

з'явилася вона на Волині і була в окремих місцинах жахливою; в містечку Чуднові і в околицях опісля цієї жахливої біди багато зосталося бідних удів і сиріт.

Восени, коли небезпека тої страшної епідемії зникла, в будинку шляхтича Н. зібралися сусіди, і серед них пан Зенон, який, мандруючи цими краями, познайомився з привітним господарем. В цьому гурті почалася розмова про холеру, про небіжчиків і про тих, хто очуняв; гості, мовби морці на березі після страхітливої морської бурі, згадували друзів і знайомих, що зникли у вирі, і тих, кому Бог дозволив виплисти на берег, щоби ще продовжувати пілігримку свого життя.

— Шкода Самотницького, — промовив один з гостей. — Гарний був чоловік! Як він старався допомагати тим, хто мучився від тієї хвороби, а сам помер без нагляду, бо жив у самотності на хуторі, де тільки дерева шумлять над дахом.

— Звідки, Матвію, в тебе такі звістки? Самотницький і тепер живий-здоровий на тім же хуторі. Я недавно сам його бачив.

— Я знаю, що хтось там живе, але не він, я ж бо знав його добре. Був це чоловік високого зросту, світловолосий, досить вродливий, а цей — зовсім інший, зростом куди нижчий, худий, чорнявий і, здається, навіть старший.

— Це Самотницький. Справді, нижчий, інший з лиця, адже він цілком перемінив тіло, а як це сталась, знаю тільки я.

— Які ж бо ти дива оповідаєш, пане Миколо, — проказав господар. — Всім нам цікаво знати, яким це чином може чоловік змінити свій вигляд.

— Річ неможлива, незрозуміла, надзвичайна і нечувана, але власне так і було.

— Проте розтлумач нам цю загадку! — зашуміли всі гості. — Адже ніхто з нас розгадати її не може.

— І я таємницю не зрозумів у всіх деталях, але про те тільки розкажу, що бачив, і про те, що він сам недавно розказував.

Під час тої лютої холери, знаєте самі, Самотницький був хоробрішим за самих лікарів, він ризикував, на будь-який заклик летів, тільки б порятувати людей: хворих натирав якимись таємничими ліками і давав щось випити, і такі це мало добрі наслідки, що жоден не помер з тих, кого він відвідав.

Чуднівський міщанин, один з моїх знайомих, розказав мені про таку дивну пригоду. Його дружина раптово відчула сильний біль всередині, і щойно з'явилися всі ознаки тої страшної хвороби, він помчав до нашого чудового лікаря благати допомоги. Коли ж лікар прибув на хутір, то

остовпів, уражений незрозумілим видовищем: на дворі перед самою брамою побачив Самотницького; той скидався на небіжчика: руки і ноги були не підвладні йому, очі розкриті, обличчя бліде; мертве тіло, відірвавшись від землі, рухалося, і здавалося, що якась невидима сила кидала цей труп у всі боки. Міщанин хотів уже тікати звідти, але почув голос: «Почекай хвилину, спочатку треба, щоб ти моє тіло намастив ліками і врятував від пошесті, тоді буду готовий йти з тобою». За кілька хвилин тіло стало на ноги, здоровий Самотницький поправив на собі одяг і запропонував: «Ну, тепер підемо, знаю, чого ти прийшов: дружина твоя виздоровіє». І дійсно, потаємними своїми ліками він поставив її на ноги за пару годин.

А ось яким чином цей дивний лікар, що оберігав себе і рятував інших, потрапив у велике нещастя. Одного дня, коли він, збираючись йти до хворих, намастив своє тіло, щоби застерегтися від пошесті, одна особа, яку він міцно любив, десь в далекій стороні важко захворіла на холеру. Самотницький це побачив, адже говорять, що душа, коли її не обтяжує тіло, далеко бачить і чує. Він був дуже стривожений, і навіть забувся, що з його тілом може трапитися нещастя, коли не схвати його у безвітряному закутку. Залишивши тіло біля воріт хутора, полетів, щоби якнайшвидше встигнути з потаємними ліками. Згодом, вирятувавши милу

йому особу і повернувшись додому, він вже не побачив свого тіла, яке люди знайшли та поховали, вважаючи, що він помер від пошесті. Бідний Самотницький без тіла був невидимим, нікому не міг і слова сказати, адже, чуючи його голос, всі жахалися від страху, вважаючи, що з ними розмовляє дух. Не маючи змоги довідатися, де поділося його тіло, він блукав тривалий час невидимим, нарешті знайшов на дорозі якийсь труп, з якого щойно душа вилетіла, примусив своїми потаємними ліками циркулювати кров, вліз у чуже тіло, повернувся на свій хутір і тепер живе собі там самотою: ніхто його не впізнає, всі вважають його небіжчиком.

— Краще б зробив, — промовив господар, — коли б вже відійшов назавжди на той світ, ніж блукати по землі в чужому тілі.

— Хоче чи не хоче, — промовив Микола, — але напевно буде мучитись на землі і чекати поки проб'є година, призначена Богом.

Коли вони так розмовляли, відчинились раптом двері, і ввійшов хтось незнайомий: обличчя темне, похмуре, зовсім безкровне, жодного почуття на нім не було, ніс тонкий, покритий сухою шкірою, губи без кольору, очі без виразу, і, здається, мряка якась їх окутала. З пліч незнайомця спадав сурдут, вкриваючи його схудле тіло.

— Так, пане Миколо, — почав він повільним і монотонним голосом, — я той самий Самотницький, про якого ти щойно говорив. Чуже тіло — тягар мені на цьому світі, не варте воно моїх клопотів, але очі душі далеко бачать і вуха далеко чують: знаю, про що ти тепер говорив; спасибі, що про мене згадав; чоловік у моєму стані не зустрине на землі ні знайомих, ні друзів.

Всі мовчки позирали на зажурену, небачену досі постать. Мовчання порушив Микола:

— Рятуючи інших від смерті, ти сам потрапив у більше нещастя, ніж смерть.

— Ніхто з них не винен, що я так мучусь.

— Я колись у Вільні знав Самотницького, — промовив Зенон. — Може, ти маєш там кузена?

— Це я сам, але не такий, яким був колись.

— Чи давно живеш у цих краях?

— Вже декілька років; і туди, де був, не повернуся: тепер ніхто мене там не пізнає. І вона не пізнає, — не повірить, не пошкодує, буде сміятися, як з божевільного.

— Багато різних випробовувань було в твоєму житті?

— Дослідник шукає тайни, біда шукає дослідника. Зеноне, коли віриш, що я той самий, якого ти знав колись у Вільні, прийди завтра в мою халупу — в мене є про що розказати і про що

попросити. Прощайте. Думайте про мене, як вам заманеться.

Після його відходу гості в задумі зиркали одне на одного, не розуміючи як так, що голос належить і справді Самотницькому, а зовнішність зовсім інша.

— Бачите, сусіди? — промовив Микола. — Як вам цей гість? Все справджується, про що я вам недавно говорив: обличчя, губи, ніс, очі, волосся і все те, що має це тіло, — не його власне, але він той самий Самотницький, адже і сам себе так назвав і те, що я говорив, підтвердив.

— Але здається, — сказав Матвій, — що його не прийняли на тому світі, та й мусив знову повернутися на землю, адже він немов небіжчик. Немає в нім життя.

— Дивний гість, — промовив господар. — Я не затримував його, адже, кажучи щиро, його візит мовби з тамтого світу, викликав у мене якесь незрозуміле почуття.

Весь той вечір сусіди гомоніли про Самотницького.

* * *

День був осінній, небо похмуре, шуміли дерева над почорнілим дахом хутора, вітер піднімав у повітря жовте листя. Самотницький нерухомо

сидів біля вікна, немов дерев'яний ідол. Зенон зайшов у хату, зупинився і довго дивився на господаря, нарешті, щоби отямити його, гість проказав уголос:

— Як ся маєте, пане Самотницький?

І той раптово, немов сон одігнавши, скочив з місця і промовив:

— Спасибі, що мене відвідав. Я не привітав такого дорогого гостя, адже був у цей час вельми далеко.

— Напевно, десь в далекому минулому? Приємно інколи ті краї думкою провідати.

— Правда, тут гірше, але там, де я був, минуле і сучасне завжди одноманітні: Аделя зі спокійним обличчям, з милою усмішкою бавиться в колі веселих гостей — цей розказує їй, що чув, той — що прочитав, який новий твір вийшов з друку, про відомих письменників, про літературну славу, як крутиться то сюди, то туди Колесо Фортуни, що відбувається у великому світі. І ніхто там про мене не згадав, і Аделя, говорячи то з цим, то з тим, про мене — ні слова.

— Це звичайна річ: час стирає надписи на твердому мармурі, а людську пам'ять легкий вітерець розвіє, мала хмарка затулить.

— І я цього хотів, гадаючи, що в далеких краях нові місцини, живописні краєвиди та випробування змінять мої думки і бажання: побував у степах,

бачив чудеса, вдивлявся в тайни природи, — проте хмари і степові вітри не розвіяли, не затулили моїх спогадів.

— Ти не перемінив своїх відчуттів, але, напевно, використовував різні відкриття у тих краях, які раніше не знав. Хотів би і я дещо довідатися з того.

— Які вигоди я мав тут? Бачиш, який я тепер? Коли я потрапив сюди, то віддав перевагу помірному клімату, роздоллю плодючих теренів, розкоші розквітлих садів, привітності і доброти мешканців. Проте через декілька місяців захотілось мені більше пізнати: я перш за все забажав побувати в Умані, побачити чудовий Софіївський сад, прославлений у поезії Трембецького ², адже він в моїй уяві постав земним раєм; я мандрував без великих зусиль, і наприкінці травня побачив уже просторі степи України. Знайомлячись із вулицями міста Умані, я згадував про ті страшні звірства, які відбувалися тут в часи нападу гайдамаків. Шукаючи сад, я, довідавшись від тамтешніх мешканців дорогу до нього, пішов туди через

² *Трембецький* Станіслав (1739–1812) — придворний поет останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського. Писав байки, сатири, оди, поеми, панегірики. Автор поеми «Софіївка».

високі красиві ворота, помітив ставок, який з двох боків був закритою гористою місцевістю, лісовою гушавиною і виблискував у тиші, мов люстро.

Оглянувши статуї з білого мармуру, що стояли біля води, я пішов правим боком далі, любуючись щоразу новими видами; приємно дивитися на розквітлу весною природу, а понадто, коли її мистецтвом, старанням і зусиллями доводять до ідеалу; там все тепер вабить людське око. Бачив вирубані в диких, зарослих скелях печери, бачив гомінливі кришталні води на імшистім дикім камінні, бачив у чистих джерелах рибу, яка виблискувала золотом і сріблом. Там луки і пагорби, укриті вабливими барвами, в кущах чути спів солов'їв, бачив там чарівний палац Психеї та дивний острів богині Каліпсо; там зустрінеш все, що тільки може створити уява.

Самотній, блукав я по саду. День був ясний, і все цвіло, немов у раю, тільки мої думки охопила скорбота. Майбутнє і минуле, ніби дві чорні хмари, висіли переді мною і за мною, якесь сумне передчуття уплелось в мої мрії; я бажав бачити тільки терня, вважаючи, що його сотворила природа тільки для того, щоб я зупиняв свій погляд на ньому впродовж усієї мандрівки мого життя.

Сказавши це, Самотницький замовк, і здавалося, знову завмер: знерухоміла його постать, і на обличчі, ніби дерев'яним, не було жодного руху.

Зенон, не бачивши ознак життя, позирав на нього з тривогою; якийсь час ще тривала мовчанка, нарешті, немов прокинувшись від летаргійного сну, той почав знову оповідати:

— Засновник Софіївського саду, володіючи велетенськими маєтками, хотів цей сад з його кришталевими водами і квітучими долинами перетворити на пенати грецьких богів; і це сталося серед розлогих степів України, де раніше оку не було за що зачепитися.

Є за декілька миль від Умані і за декілька верст від містечка Теплика ще один сад — Гайнарівський, як назвали його тутешні мешканці. Засновник цього саду, пан Гайнар, поселившись в українських степах, інакше дивився на світ. Не збирався нікого здивувати чарівним виглядом, не піклувався про славу; інші в нього були думки, інша мета.

Наблизившись до тієї місцини, я не помітив жодної живої душі, а в тіні садових дерев всюди панувала тиша, тільки іноді шуміли на вітрі гілки. У вишняку я помітив кілька вуликів, біля яких відпочивав у затінку дерев якийсь чоловік, поряд на траві сидів хлопець: помітивши мене, відразу ж розбудив господаря. Був той уже в літах, худий, смаглявий, проникливим оком з-під густих брів позирав на мене. Наблизившись до нього, я

попросив дозволу оглянути сад і познайомитися з місцевістю.

— Мій сад, — сказав він, — нагадує дику лісову гущавину, тут нема нічого, що б могло привабити око.

— Наслідування природи, — відповів я, — значно краще заняття, ніж будь-яка найвитонченіша обробка.

— Про це я зовсім не думаю, в мене інші наміри.

— Набагато більше може бути користі від того, що проголосить Найвища думка, аніж наслідування чого-небудь. Я, вперше відвідавши ці краї, хотів би побачити те, що не зустрінеш в інших місцинах.

Він повів мене вузькими стежками, немов лабіринтом, обабіч були глибокі яруги і ями, береги яких заросли густим верболозом і високою травою; де-не-де вода була вкрита зеленою цвіллю, величезні п'явки снували тут і там, якась мряка висіла над похмурою і диною просторінню; в повітрі була надзвичайна вільгість, ніби після нежданого дощу, хоча день був спекотний.

— Невже то природа, — спитав я, — додала цим місцинам такий похмурий та дикий вигляд? І яка може бути з того користь?

— В неозорих степах України родюча і щедра земля, але через кліматичні умови часто буває

недорід. У цих краях панують вітри і незвичайна спека, сонце випалює не тільки ниви, але і трави в низьких ярах, та так, що немає випасу, і влітку худоба без паші і води. Я працював багато років, копаючи ці ями і рови, саджаючи дерева і кущі, щоби затримати вільгість; і вже багато зробив, вода з мого саду, розливаючись далі, забезпечує потреби околиці і містечка Теплика. Чоловік, який незмінно йде до мети, не тільки землю, але і атмосферу може змінити.

Так оповідаючи, ми вийшли на відкритішу місцевість в другій частині саду і зупинилися біля квадратного ставка, що мав ушир і вздовж біля десяти сажнів, а прозора вода була темно-жовтої барви, наче задимлений топаз.

— Тут формуються мінеральні води, — продовжував розповідь господар, — хоч вони темно-жовтої барви, але прозорі, як найчистіший кришталь, і нема в них тих страшних істот, які можна побачити через збільшувальне скло в кожній краплі звичайної води.

Дізнавшись, що я зібрався до Одеси, господар сказав, що хотів би передати через мене якусь невеличку річ.

— З великою охотою, коли не займе багато місця.

Пан Гайнар покликав до себе хлопця і наказав йому принести чотири маленькі пляшечки і

паперові пуделка, згодом повів мене у глиб яру, де у затінку з-під пагорба витікали два чисті струмки, немов дві стрічки з чистого срібла, і за кілька кроків знову ховалися під землею. Спочатку він наповнив дві пляшечки з одного струмка, сипнув якихось порошоків — і вода раптово стала сапфірової барви, згодом з другого струмка наповнив інші дві пляшечки, куди сипнув іншого порошку, вода набрала красивої кармінової барви; потім добре закоркував усі чотири пляшечки і подав мені зі словами:

— Коли будеш в Одесі, познайомишся там з панам Рильцем. То чоловік вельми учений, присвятив своє життя дослідженню таємниць природи. Я посилаю йому дві пляшечки цієї кольорової рідини, а дві з такою ж водою візьми собі. Ця вода дуже корисна і велика у ній таємниця ховається. Проте довідаєшся про це не від мене, а від пана Рильця.

Залишивши українські степи, я помандрував на Поділля, а звідти добрався до Чорного моря, до самої Одеси. Відшукавши пана Рильця, я повідомив йому, що привіз гостинець від Гайнара.

— О-о, ці кольорові води мені вельми потрібні, — втішився він.

Будинок пана Рильця стояв за півверсти від міста, весь оточений акаціями. У кімнаті, де ми розмовляли, було кілька старих стільців, дві

старосвітські дубові шафи і два дубові столи; на одному з них лежали якісь купки різнобарвного піску, кавалки звапнілих раковин, кістки, скелети якихось риб, гадів, звірів та птахів, малюнки страшних почвар, дивних небачених істот; на другому столі — книги у старій і новій оправі. Пан Рилець сказав:

— Ось це моє самотнє житло; за вікні — краєвид бурхливого моря; я люблю тут іноді слухати шум хвиль, дивитися на ці чорні піністі вали і на гурти білих майок, що злітають у повітря; я люблю читати поезію наших українських пророків. В мене є книжка Богдана Залеського ³, з яким ніхто не зрівняється в легкості і красі вірша; є чудова народна повість Мальчевського «Марія» ⁴; є вірші Гощинського ⁵, пісні Падури ⁶, повість

³ *Залеський* Юзеф Богдан (1802–1886) — польськомовний поет-романтик, для якого Україна і її люд стали предметом любові і ностальгії.

⁴ *Мальчевський* Антін (1793–1826) — польськомовний поет-романтик. Походив з Волині. Автор поеми «Марія. Українська повість».

⁵ *Гощинський* Северин (1801–1876) — польськомовний поет-романтик. Родом з України. Найвидатніший його твір — поема «Канівський замок», в якій описані часи гайдамаччини.

Костянтина Пйотровського «Юлія Потоцька»⁷, де в страшних, але правдивих малюнках описані козацькі війни. Проте поетів читаю тільки щоби розвіяти печальні думки, а щоденна моя праця — дослідження природи минулого; допомагають мені в цьому купи землі, кістки, скелети, черепи. Кольорова вода, яку ти привіз, мені необхідна. Ось сапфірова — це вода холоду, вона все збирає та стискає; червона вода — вода вогню, вона усе оживляє. Завтра почну випробування, коли тобі цікаво побачити чудеса, приходь до мене, довідаєшся про таємницю вод і чудову їхню міць.

Потім ми довго ще розмовляли з паном Рильцем про Україну, про Гайнара і його сад і про мої мандри Поділлям. Так розмовляли ми до пізнього вечора.

Наступного дня я застав пана Рильця, коли він працював з кольоровим піском і різними кістками, які трошив, перебирав, відокремлював від них якісь частини та розкладав на столі.

⁶ *Падура* Томаш (1801–1871) — польськомовний та українськомовний поет. Вивчав і використовував у своїй творчості український фольклор.

⁷ *Пйотровський* Константин — польськомовний поет і перекладач. Автор виданого в 1836 р. у Бердичеві збірника віршів.

— Солоні хвилі, які розбушувалися колись, — сказав він, — вийшли з високих берегів, залили весь простір земної кулі і залишили водяних істот на вічний спомин у товщі землі, у вапнякових скелях і на високих горах. Учені, зустрічаючи це диво, бачать сліди минулого життя і заглиблюються у таємницю буття, намагаючись витлумачити ці ієрогліфи; час міряють вони тисячоліттями; сягаючи в саму сиву давнину. Але даремні їхні старання: глибінь землі, гори та скелі — це трупи минулих сторіч, холодні і німі, вони не розкажуть їм ні про початок, ні про поступ віків, ні про зміни в житті, ні про кінець свій. Щоби побачити загублений світ, треба воскресити, оживити і дослідити його таємниці, знайти початок і кінець усього. У кожному епоху природа — непрочитана книга; щасливий, хто добре роздивився світ, у якому живе, і воскресить частку минулого.

Згодом пан Рилець підвівся зі стільця, запалив дві свічки, вийняв із шафи скляні слоїки різних форм, порошки поклав на стіл (одні з них були з якимсь металевим блиском, інші — з кришталеvim, ще були сірі, чорні, червоні) і сказав мені:

— Тепер будемо досліджувати таємницю та силу кольорових вод, що ти привіз мені від пана Гайнара: побачиш їхню силу, побачиш диво воскресіння істот, які тисячі років лежали непорушно у своїх скелястих могилах; побачиш і

тих, кого людське око не помічає, а мікроскопи ледве тільки помічають їхні рух та форму.

Сказавши це, він вийшов за двері і за хвилину повернувся з хлопчиною.

— Це мій слуга, глухий і німий, — пояснив господар. — Загалом, мені саме такий і потрібен: не чує моїх розмов і не розкаже тим, кому це не треба знати; я радий, що знайшов собі такого помічника.

Він наказав хлопцеві наповнити водою наготовлений посуд, а згодом почав досліди. Спочатку поставив на стіл миску, в якій була солоня морська вода і дві запалені свічки; я підступив ближче, щоби краще бачити. Учений сипнув до миски жменю потовченого вапняку, який складався зі скам'янілих раковин та дрібних морських істот. Якийсь час він мовчки вдивлявся у воду, змішану з вапном, потім влив туди декілька крапель сапфірової води — і в місці неждано заворушилося, заклекотіло; за кілька хвилин він додав туди краплю червоної води і промовив:

— Дивися тепер.

Я побачив живих вустриць і всіляких равликів: вони розкривали і закривали свої шкаралупки; якісь водяні павуки, рибки, маленькі раки і жуки різних кольорів снували туди й сюди.

— І в морі тепер багато що змінилося, — витлумачив він, — риба, вустриці, равлики та інші істоти стали вже не такі, як раніше.

Потім дав знак хлопцеві, щоби замість миски поставив велику мідницю, в якій було трохи води, і влив туди сірої та зеленої рідини, додав якогось тлущу та густої, мов смола, олії, сипнув дві жмені землі і дві жмені товченого вапняку, перемішав усе і капнув туди кілька крапель сапфірової води. У мідниці вирувало, здіймалися і лускали пухирі; газ, прикрий, задушливий, наповнив повітря. Учений додав туди ще декілька крапель червоної води — вибухнув вогонь і почулося сичання. А коли полум'я згасло, я побачив повну мідницю страхітливих гадів; їх очі світилися кривавим блиском. Дивлячись на цих страшних почвар, пан Рилець промовив:

— Це страховища минулого, в них прокинулося життя, з'явилася і отрута смертельна; біда, коли торкнешся їх рукою: окремі з них можуть завдати невиліковних ран, інші вбивають на смерть. Але воскрешати цих монстрів минулого треба заради того, щоби у порівнянні з сучасним поколінням краще пізнати світ новий і старий.

Сказавши це, він поклав на стіл аркуш білого паперу, розсипав на ньому різнобарвний порошок, попірסקав сапфіровою і червоною водою — і на папері, як на хмарі, з'явилися красиві веселки. І раптом звідти злетіли чудесні барвисті мотилі: вони снували у повітрі, а згодом обліпили стіни і вікна і

скидалися на дивовижні квіти. Пан Рилець промовив:

— Це краса і оздоба молодого світу. Мотилі чарують, захоплюють око; перли, рубіни і алмази виблискують на крилах; колись у них не було таких красивих кольорів.

Вже біля опівночі за допомогою тих кольорових вод оживляв пан Рилець все нові і нові істоти: серед них я бачив стоногих, стооких, стоголових страховищ, описати їхні жакливі рухи та дивні постаті — річ неможлива.

— Я воскресив, оживив природу допотопних віків, — продовжував далі вчений, — ти бачив морські істоти, бачив отруйних гадів, бачив красивих мотилів. Дивися тепер, у що знову все це перетворилося: замість раковин, плазунів і страшних гадів — земля та кавалки вапняку. Де ж ті золоті, схожі на коштовне каміння мотилі? Тільки пилок зостався по них: те, що пережило свій вік, жити не може; непереможний час владарює над цим світом. Одна, одна тільки Саламандра безсмертна, вона — чистий вогонь, і світло цього вогню вічно світити буде. Але той, хто досліджує природу, повинен воскресати її хоч на короткий час — ця наука в самотньому моєму житті найприємніша для мене забава. Таким чином я ховаюся від юрби. Проте в мене тут є друзі, з якими я іноді ділюся думками; наступної неділі запрошу їх на вечір,

приходь і ти до мене, приємно проведемо час серед гарних людей.

Отак ми розмовляли аж до півночі; і я, пізно повернувшись додому, довго не міг заснути: перед очима стояли гади, живі плазуни та мотилі.

Наступного дня я піднявся рано, поставив на стіл дві пляшечки гайнарівських вод, почав дивитися на їхні живі, чудові кольори, міркуючи про їхню міць, яку не так давно бачив у дії; з приємністю мріяв про тайни, про чудеса, які можна повідомити світу з допомогою цього скарбу. Солодкі мрії опановували мною і в час прогулянки за містом на березі моря. Але ах! Не передбачив я того, що людська мудрість, яка розкриває тайни світу, може закінчитися великою бідою, великими стражданнями.

Прийшла неділя, настав призначений вечір; я поспішив до пана Рильця. Йшов туди пішки; вибило сьому: на темних вулицях подекуди тьмяно світили ліхтарі; небо було погідне, тільки холодний вітер дув з море. Підходячи до його хати, почув я страшний шум морських хвиль, а у вікнах помітив світло запалених свічок.

Мене зустрів німий лакей і відчинив двері. Тут дивне видовище відкрилося перед очима: п'ятеро гостей високого зросту і пан Рилець стояли коло столу, тримаючи в руках повні келихи, з яких бухав вогонь, при цьому всі разом кричали:

— Хай славитися Саламандра!

Вони вихилили келихи, а мені здалося, що випили чисте полум'я. Побачивши мене, господар промовив:

— Ти спізнився і не випив з нами полум'я на славу Саламандрі, жменя попелу якої — ланка, а воскресіння і життя — безконечний ланцюг.

Сказавши це, він налив келих, підпалив його, і я, вигукнувши «хай славитися Саламандра!», випив, аби не відрізнятися від решти гостей і догодити господарю.

Потім пан Рилець дістав з шафи кольорові воді Гайнара, наказав німому хлопцеві наповнити мидницю та інший посуд водою і в присутності своїх гостей знову почав із землі і потовченого вапняку воскрешати раків, гадів, мотилів та інші істоти; коли всі із здивуванням побачили ожилі допотопні істоти, він наказав змінити воду, принести листя з дерев і трави.

— Подивимося тепер на сучасність, — промовив він, — одна вода червоного кольору покаже нам найдрібніші істоти краще, ніж найдосконаліші мікроскопи.

Він влив одну краплю в мидницю з морською водою, і там на наших очах з'явилася безліч дивних і страхітливих істот, які на очах починали рости, потім діставав звідти жахливих почвар, клав на стіл: вони нагадували риб, морських тварин, ящірок

і крокодилів. Те ж саме учинив потім з криничною водою — й інші з'явилися монстри. Розклавши на столі листя дерев і траву, він покропив усе червоною водою, і тут з'явився невидимий світ у надзвичайних, фантастичних постатях: крилаті дракони, сфінкси, кентаври і гідри почали кружляти по широкому столу; тривога пронизала серця глядачів.

Ці та інші досліди тривали до самої півночі, а коли пробило другу ночі, ми розійшлися по домівках.

За час мого перебування в Одесі я ще кілька разів відвідував будинок пана Рильця, адже мене бавило його товариство і вчені розмови. Коли перед від'їздом я завітав до нього востаннє, щоби попрощатися та подякувати за ласку, він, даючи мені дві пляшечки зі спиртовим настоєм, а дві з олійками та дещо зі своїх порошків, застеріг:

— В тебе тепер води Гайнара і все, що потрібне для дослідження природи — воскресай же минуле, викликай з могил померлі істоти; вивчай тайни всіх минулих сторіч і теперішнього світу, — і всюди побачиш чудеса, які іншим і не снилися; побачиш руку Творця, але не переступай межі, не досліджуй дух, адже тут потрібно вищу силу, тут потрібна прозорливість. Не забувай, що ти людина, не віддаляйся від свого тіла без волі Того,

хто тебе з ним з'єднав, і оком своєї душі не вдивляйся в іншу душу.

Зеноне! Я не послухався, залишив без уваги ці перестороги, зробив інакше; той скарб, який маю, ту міць кольорових вод я використовував на інше; я забув про минуле і про майбутнє, хотів уже сьогодні бути в раю у цьому житті, на цій землі хотів бачити Духа в образі ангела. Я запізнався з Аделею, вона стала для моєї душі тим богом, тим ідеалом, якого я шукав на цьому світі. Блукаючи степами і дикими скелями на березі Тетерева, думав я про неї, про неї мріяв; душа моя без неї спокійною бути не може, я відділився від тіла, забув про своє тіло, забув і про земне життя, — загубив себе. Зеноне, в далекій стороні, коли хто з моїх давніх знайомих питає про мене, скажи, що живе, але життя його страхітливе. Але і сам я хутко залишу цей край, покину це чуже тіло де-небудь на чужій землі.

Самотницький замовк. Зенон поглянув на нього з жалем у серці; не міг нагадати йому про надію, адже його надія згасла назавжди; пообіцяв тільки виконати його прохання. І Самотницький знову подався у мандри.

Дерев'яний Дідок і жінка-комаха

Сонце вже сховалася на заході, небо було чисте, повітря тихе, в лісі лунали милозвучні і дикі співи пташок; наближалась пора нічлігу, і я поспішав якнайшвидше залишити терен лісів. Вийшовши у поле, помічаю на пагорбі привабливий шляхетський будинок, на урожайних нивах допівало золоте колосся, і велика череда корів, мукаючи, поверталася з паші. Знаючи щире поліську гостинність, повернув туди на спочинок після цілоденної мандрівки.

Бачу чоловіка, що повертається з поля, вже літнього, із засмаглим обличчям, у капоті з сірого домотканого сукна, голова сива, на обличчі спокій і бадьорість.

Здогадавшись, що це господар, вітаюся і благаю, щоб був ласкавий дозволити відпочити з дороги до наступного дня.

— Прошу, прошу, — щиро відповідає він. — Тепер день довгий, можна, не поспішаючи, багато пройти. Пан Біг, напевно, направив у Полоцьк, відсіль ще сорок верст дороги через пустки і піщані сосняки. Одному, а ще пішки, і тяжко, і недобре йти темною ніччю.

Коли підходили до хати, два великі собаки зустріли нас на обійсті і насторожено зиркали на мене.

— Не лякайся, — каже господар, — чоловіка вони не зачеплять, але диких звірів близько не

підпустять і худобі найкращі вартові, в нашому господарстві такі собаки вельми потрібні: безліч вовків і ведмедів не раз нападали на сусідські обори.

Він завів мене до світлиці, де були стіл, стільці та інші речі своєї роботи з берези, прості, але зручні. На стінах висіли ікони. А на шафі у кутку я помітив якусь дерев'яну голову, що була носом і лисиною схожа на Сократа; обличчя мав поколото, пошарпане і подекуди обсмалене.

З городу прийшла господиня, оточена дітьми; старша дочка, яка звалася Анеля, мала чорне волосся, струнку постать, живий погляд; природа її наділила так щедро, що жодні прикраси і шовки до її вроди нічого б додати не змогли. З великою приємністю дивився я на цю щасливу сім'ю.

— Ти з нашого повіту чи здалека прийшов? — спиталася господиня.

— Мені з дитинства знайомі околиці Полоцька, але, шукаючи долі, я прожив багато років далеко, тепер відвідую ці краї. О! Які великі зміни бачу, тільки гори і ліси зберегли свій давній вигляд.

— А як давно залишив рідний край?

— Вже тому вісімнадцятий рік.

Господар, зиркнувши на мене, сказав:

— Здається, що я тебе колись бачив тут, але прізвище не можу згадати.

Я назвав йому прізвище, він з радістю схопив мене за руку і сказав:

— Я Зборовський, ми були колись шкільними товаришами.

І тут пішла довга розмова про щасливе минуле, про юних товаришів і вчителів полоцьких шкіл, про знайомих, хто і коли покинув рідний край.

Згодом пан Зборовський зняв з шафи дерев'яний бюст і сказав:

— А чи цього Дідка пам'ятаєш? Давніше він краще виглядав, коли, висунувшись з-за стіни через вузьке віконце, давав нам поради і перестороги. А тепер можеш бачити з його обличчя, скільки він мусів витерпіти, поки потрапив сюди до мене. Він для мене дорога пам'ятка. Дивлячись на нього, я згадую ті мудрі перестороги і повторюю їх своїм дітям. Мій маленький синок добре знає, що дозволяє і що забороняє Дерев'яний Дідок.

— О! Цей Дідок мусив пережити неабиякі злигодні після того, як розпрощався з монастирським дахом. Жорстоко його світ привітав: голова просвердлена, очі виколоті, вуса обсмалені. Люди не люблять правди, але, напевно, він, мандруючи світом, голосу не подавав і нікого не ображав доріканнями. Людям важко догодити, може, покутував за те, що мовчав. Розкажу про його мандри і про інші дивні випадки, про які чув від

осіб, що живуть з нами по сусідству. А зараз подорожньому слід перекусити.

Зібрали стіл, подали горілку і закуску. Анеля дістала з полиці спілу малину, яку зібрала в саду, і чудові яблука. Коли привітний господар частував і припрошував мене вечеряти, відкрилися двері, спираючись на палицю, увійшов якийсь старигань. Був то колись огрядний і міцний чоловік, але тягар років згорбив його високу постать.

— Як ся маєте, пані ротмістре? В добрий час приходите. Рекомендую вам милого гостя, мого колишнього шкільного колегу, який далеко десь мандрував і тепер через багато років відвідав свою вітчизну.

Незабаром вже і самовар принесли, налили чаю.

— Слухай тепер, — сказав пан Зборовський мені, — розкажу тобі про дивні випадки з Дерев'яним Дідком.

Діти, хоч, може, не раз чули цю розповідь, з цікавістю обсіли батька.

ЩО ТРАПИЛОСЯ З ДЕРЕВ'ЯНИМ ДІДКОМ

Коли єзуїтські будівлі у Полоцьку, перебудовували згідно нового розпорядження ⁸, то

⁸ У 1820 р. царський уряд заборонив діяльність єзуїтів у

викинули разом із різним непотребом і цього бідного Дідка. Засипаний вапном і битою цеглою, лежав він на подвір'ї, колір волосся і обличчя його вже змінився від дощів і спеки; робітники, найняті розчищати ту місцину, викопали його з-під сміття і принесли до свого господаря-купця, гадаючи, що, може, він на що-небудь йому придасться. Купець задумано поглянув на Дідка і вирішивши, що це, напевно, бюст якогось великого чоловіка, покликав до себе фактора ⁹, жида Залмана, та поцікавився, що значить цей Дерев'яний бюст. Може, він має риси князя або якого давнього мислителя.

— Знаю добре, — усміхаючись, сказав Залман, — що не князь це, ані мудрець, але ця голова, коли виглядала з-за муру, то говорила, і кажуть, що іноді вельми розумно, я це й сам бачив.

— Говорила? Що за лихо! Дерев'яна голова! Напевно, то якісь чари?

— А може, і чари. Навіщо вона вам? Віддайте мені, я за неї заплачу.

— Хочеш, як бачу, мене обдурити. Дурниці мелеш. Дерев'яна голова говорила! Бути цього не може.

Росії.

⁹ Фактор — посередник, від лат. factor — той, хто виконує.

І тут до розмови жида з купцем втрутився хтось, вбраний за новою модою, може, який урядовець або вчитель, і, дивлячись на Дерев'яного Дідка, сказав:

— Це голова грецького філософа Сократа, я читав про нього і бачив його портрет, схожий на це обличчя. Він багато страждань прийняв від своєї дружини Ксантипи і за правду, яку говорив світу, зазнав горя.

Купець, радіючи, що знайшов такий скарб — бюст великого Сократа, про розум якого колись чув, одігнав жида від Дідка і вирішив мати його у своєму сільському будинку, адже його дружина Євфимія була схожа на Ксантипу.

Вже через кілька днів Дерев'яний Дідок з купцем переїхали у село за декілька десятків верст від Полоцька, господар вніс його в будинок і з гордістю пояснив дружині, що це бюст славного грецького мудреця.

Євфимія глянула на Дідка скося:

— Це страховище дерев'яне бородою і носом схоже на тебе. Чи варто було волочити його з собою?

Марно чоловік переконував, що це великий раритет, нещасний Дідок мусив бути викинутий з будинку і ночувати під голим небом. Але, на щастя, прийшов приятель сусід і заспокоїв Євфимію, довівши їй, що це обличчя нічого огидного в собі не

має, можливо, це бюст якогось відлюдника або ченця, який колись жив побожно, а тому і заслужив пошану.

Євфимія нарешті згодилася залишити в хаті Дідка, проте не раз плювала на нього, називаючи страховищем, і завжди зиркала лютим оком. Господар розтлумачив своєму приятелю, що це бюст знаменитого мислителя Сократа, і його помістили на стіні між двох вікон.

Вночі, коли всі спали, і ще не проспівав півень, Євфимія з криком схопилася з ліжка, розбудила чоловіка, щоб швидше запалив вогонь, бо той Дерев'яний Дідок наполохав її, і вона вся дрижала з переляку. Чоловік підхопився, здивований, і запалив світло.

— Цей дерев'яний дід, — сказала Євфимія, — всю ніч снівся мені зі страхітливим виглядом, я утікала від нього через дикі ліси і болота, а він гнався за мною зі смолоскипом і хотів мене скинути в якусь огненну прірву. Коли я прокинулася, тремтячи від страху, то побачила його у місячному світлі на стіні. Його очі виблискували

і люто зиркали на мене. Ах! Зглянься, винеси це страховище геть.

Чоловік, пригадавши те, що колись йому жид розказав, подумав собі: «А може, і правда, що в ньому сховані якісь чари?» Проте нічого про це своїй дружині не кажучи, узяв Дідка зі стіни, заніс

до пекарні, поставив на піч, а Євфимії сказав, що усе це примарилося їй. Однак світло горіло всю ніч, і Євфимія заснула спокійно тільки перед світанком.

А Дідок, забутий у пекарні на печі, через кілька тижнів почорнів від диму, який там щодня курився попід стелею цілою хмарою. За якийсь час купцеві дівчата з того села зняли Дідка з печі, щоб наполохати парубків, які увечері мали йти спати на сіно. Випередивши їх, дівчата поспішили до обори, обкрутивши простирадлом сніп соломи, з якого зверху стирчала голова Дідка. Вони хотіли його поставити, немов пугало, біля стіни, але тут несподівано пролунав дивний гуркіт, і очі Дідка засвітилися вогнем. Дівчати з криком розбіглися, деякі попадали, втративши свідомість, по дорозі, інші заскочили до хати бліді, ледь живі. Парубки, довідавшись про цю пригоду, побігли рятувати зомлілих і ледве повернули їх до життя. Сніп і Дідка знайшли під стіною. Євфимія кричала, що в ньому сидить диявол, господар та інші чоловіки доводили, що дівчатам все це примарилося, бо ж вони страхополохи. Проте Дідок вже не повернувся в будинок, а залишився лежати у хліві на вологій землі.

Розійшлася звістка про цю пригоду по всій околиці. Корчмар Усвойський, що жив за п'ять верст від купця, почувши розповіді про Дерев'яного Дідка, не давав їм віри. Прослуживши років

п'ятнадцять лакеєм у одного пана, він прочитав декілька романів, перекладених з французької мови, і вже всі незвичайні випадки були йому зрозумілі, чудеса і чари він називав дурницями. Але ж захотівши побачити Дерев'яного Дідка, приїхав до купця, пішли вони до хліва і знайшли ту голову, що валялася в темному кутку. Поверхня її почала вже пліснявіти від вологи, господар пояснив йому, що це голова Сократа, який говорив світу правду і якого ненавиділа дружина. Усвойський і сам не раз чув, як розповідали про цього знаменитого грецького філософа, і благав купця, щоб віддав йому Дідка, обіцяючи віддячити горілкою або чим іншим; купець згодився, бо знав, що його дружина ніколи з головою нещасливого мудреця не змириться.

Усвойський привіз його в свій шинок, поставив у кутку на лаві за довгим столом і кожному, хто приходив до нього випити чарку горілки, з гордістю демонстрував Дерев'яного Дідка, доводячи, що з вигляду він копія мислителя Сократа, який мучився і помер за правду.

Минуло кілька тижнів. На свята зібралося в шинку багато селян і лакеїв з панського маєтку. Після заходу сонця, вже при сутінках, п'яним парубкам заманулося пожартувати з Усвойського. І от, коли шинкар на якийсь час вийшов з шинку, вони узяли того Дідка, просвердлили зверху у двох

місцях голову, налили туди води і прокололи очі шилом; водяні краплі, наче сльози, побігли по обличчю, і заплаканого Дідка знову поставили в кутку за столом.

Ледве Усвойський зайшов до шинку, вони стали показувати на Дідка:

— Дивися, твій Сократ плаче, мабуть, не даєш йому горілки або образив чимось.

Коли шинкар здивовано глянув на Дідка, на дворі собаки, задерши морди, почали вити, ревіла худоба в оборі, кури, вискочивши з курника, з криком бігали по двору, вітер шумів над шинком, всіх охопила велика тривога, всі враз потверезіли і стали молитися. Я чув також, що, коли ці бешкетники повернулися у двір, пан невідомо з якої причини був роз'юшений і наказав за те, що довго гуляли у шинку, покарати їх батогами.

Усвойський, обстеживши Дідка, розповів усім про цей випадок, благаючи не чинити йому жодної шкоди. Минуло кілька місяців, все забулося, і сам шинкар, приймаючи у себе сусідів і родичів, ще й добряче підвипивши і забувши про все, казав до Дерев'яного Дідка:

— Ти горілки з нами не п'єш, викури хоч сигару, мені її подарував заїжджий пан, тобі не пошкодую.

Та щойно тільки запхав запалену сигару Дідку в губи, як збіглися сусіди і стали кричати, що стріха

у шинку горить. Протверезів шинкар, вибігли гості, зібрався люд, розібрали покрівлю і ледве вберегли шинок.

Усвойський тримав цю пригоду в таємниці і думав, як би то позбутися Дідка, але боявся обійтися з ним грубо — кинути у вогонь або у воду, бо вже переконався, як він карає за образу. Чекав тільки випадку, коли буде хто мати бажання його придбати, але тим часом тримав його вже не в кутку за столом, а завжди закритого в шафі.

Там таки неподалік за лісом жив пан Хапацький, який мав чимало підданих селян, був якийсь час асесором, а потім підсудком, вчився колись у школах, і так вивчився, що не вірив ні в що і зі всього насміхався. Одного разу він провідав шинкаря, з яким здавен мав комерційний інтерес, бо завдяки йому збував і купував коней. Усвойський, бажаючи збути з рук Дерев'яного Дідка, дістав його з шафи і, ставлячи на столі, сказав:

— Дивися, пане суддя, який я маю раритет. Ану лиш здогадайся, на кого це обличчя схоже?

Хапацький, подивившись, стенив плечима:

— Якийсь мужик — лисий та бородатий.

— Ні, пане суддя, це не мужик, це бюст великого колись мислителя Сократа. Великі секрети ще й тепер ховаються у цій голові. Знаю пана давно і лише на знак моєї пошани і прихильності могу

цей раритет відступити вам, — і детально розказав про все, що трапилося у купця і в його шинку.

Хапацький сміявся до сліз, слухаючи ці пригоди, і чудувався з людської простоти й дурості. Потім дістав з кишені табакерку.

— Ну, Дідочку, — каже, — ти нагнівався за сигару, а я тебе пригощу доброю табакою.

Так приказуючи, засипав у ніс Дідкові щипку табаки.

— Що ви робите, пане суддя? Боже сохрани, щоб з цього не було чого лихого!

— Не бійся, він за це не розгнівається: це ж голова, як ти кажеш, знаменитого мислителя Сократа, а мудрі голови люблять тютюн, бо це помагає їхнім думкам.

Усвойський перехрестився і потай помолився, боячись, щоб не сталося чого-небудь у його шинку.

— Не бійся, у мене Дідок не буде сваволити, адже я і сам не менше знаю за Сократа. Ну, попрощайся з ним, пане Усвойський.

По тих словах він сів у бричку, поклав Дідка на коліна, шмагонув коня і зник за гаєм, а шинкар ще довго стояв і дивився йому услід.

Це було години за півтора після полудня. Маєток пана Хапацького за лісом, від шинку не більше ніж чотири версти, але — дивна річ! — кінь біг і біг, минав пагорби і ліси, пан бачив весь час незнайомі краєвиди, проїжджав повз села, маєтки і

поля, проте ніде не міг побачити свого маєтку, зустрічав подорожніх, хотів у них довідатися, куди заїхав, але кінь так швидко біг, що неможливо було перемовитися ні з ким хоч словом.

Сонце сховалося за гори, вже вечір, дорогу закутали сірі сутінки, кінь весь у піні йшов уже тихою ступою. Хапацький думав тільки про те, аби потрапити у якесь село, переночувати там і допитатися дороги. Тут раптово чорна хмара покрила небо, ніч зробилася така темна, що за крок хоч в око стрель, до того ж і дощ полив, нещасний подорожній не знав, що чекати, як тут при світлі блискавки побачив біля дороги маленьку будову. Було це кладовище і відвіку там стояла дерев'яна капличка. Хапацький звернув з дороги, щоб сховатися від грози. У затишному місці за стіною поставив коня, сам зайшов до каплички і став чекати у кутку поки мине буря. Згодом дістав з кишені табакерку і тільки відкрив її, як у світлі раптової блискавки побачив над табакеркою якусь велику суху руку, яка саме наготовилася узяти щипку тютюну. Злякався пан, випустив з рук табакерку, вибіг за двері і, не звертаючи увагу на дощ і вітер, побіг полем, сам не знаючи куди. Щастя, що незабаром ті хмари розійшлися, і він, побачивши неподалік на пагорбі село, поспішив туди і зустрів селян, що йшли з косами на луг. Від них довідався, що він поблизу волинського повіту

за декілька десятків верст від свого будинку. В гурті косарів прийшов на кладовище, знайшов коня і бричку на місці, а табакерку в капличці на землі, проте Дідка там не було, і пан не пам'ятав, де і як його загубив. За кілька днів пан Хапацький повернувся додому і з того часу дуже добре запам'ятав, що є речі незрозумілі і йому, хоч він знав не менше Сократа.

Цілий рік про Дідка ходили дивні чутки. Казали, що якийсь пілігрим, носячи його в руках, з'являвся у деяких селах, учив людей благодійності, нагадував, щоб вони берегли давні звичаї і традиції своїх предків, щоб не відступали від правдивої віри. Слухняних і побожних людей він благословляв, від аморальних і відступників утівав.

Інші розповідали, що перед заходом сонця стався якимось дивний випадок, свідком якого були пастухи та орачі. Якась красива жінка у білих шатах, схожа на янгола, дивовижними вінками прикрашала на лузі голову тому Дідкові, і коли цікаві люди схотіли підійти ближче, то жінка, мовби дух який, віддалялася від них — ні ривчаки, ні густі кущі її не зупиняли, вона, наблизившись до озера, немов біла хмарка, випростовувалася над чистою водою і зникала.

Тепер розкажу, яким чином після тривалих мандрів цей Дерев'яний Дідок потрапив нарешті до мене. Знаєш добре наше Полісся, за будь-якого

неврожаю один тільки льон найчастіше може задовольнити наші потреби, коли Пан Біг благословляє наша поле. Дварішнього року було в мене багато цього товару, купці, придбавши його, везуть потім Двіною на кораблях до Риги. Отож я з цим інтересом приїхав до купця, щоб збути йому свій товар. А то був саме той купець, про якого я розповідав перед тим. Як пригадуєте, він спекався голови Дідка, віддавши її корчмареві.

Але що я бачу, завітавши до них? У хаті страшний рейвах, дружина Євфимія з великого гніву ледве будинок не розтрясла, кленучи свого чоловіка: привіз, мовляв, чаклунське страховище, яке вже їй у печінках сидить. Купець тільки годину тому як повернувся додому і присягався, що Богу душу винен і нічого не знає. А тим часом голова мислителя Сократа невідомо як з'явилася жінці за вікном і тепер лежить за стіною. Ото вивів він мене з хати, показав того Дідка і став благати, щоб я обов'язково забрав його. Я поклав його у карету, поговорив з купцем про льон і повернувся додому.

А незабаром я дізнався, що Євфимія, яка постійно сварилася зі своїм чоловіком, так його сприкрила, що вирішила покинути, а може, мала ще й приятеля, який її до цього підбивав. І от, коли чоловік був у від'їзді, вона зібрала усе найцінніше і вже, було, намірилася тікати, коли неждано глянула у вікно і побачила дерев'яну голову того Дідка, що

невідь-звідки і яким чином з'явилася за вікном. Євфимія закричала від страху і зомліла. Почули в другій кімнаті родичі, прибігли на рятунок, ледве її очуняли, скинули Дідка з вікна, щоб він другий раз не потрапив їй на очі. А тут і купець приїхав. Так що той Дідок не дав жінці від чоловіка утекти.

Вже другий рік маю в себе цього Дідка, і, Богу дякувати, все йде щасливо, ціную його як найдорожчу пам'ятку.

Коли пан Зборовський закінчив розповідь, обізвався ротмістр:

— А я, бувалий чоловік, розкажу історію про жінку-комаху і про Дідка... Ви щойно оповідали, що якась жінка оздобляла його квітками. То вона вже відпокутувала за свої гріхи. Розкажу, що від інших чув, а чи це правда, не мій клопіт.

ЖІНКА-КОМАХА

У давнину жила в наших краях багата пані. Я не пам'ятаю її прізвища, але це не має значення. Так от ця пані глумилася зі своїх підданих і лакеїв, забула про віру і християнські обов'язки, їй здавалося, що людина — це її власність так само, як і кожна річ, і що вона має право чинити з людьми що заманеться.

Вона грабувала бідних селян, весь плід мозольної їх праці спускала на розкоші. А люди тим

часом гинули з голоду. Вона ходила в дорогому єдвабі і алмазах, а її піддані не мали чим накритися від холоду і вітру. Коли хто заборгував — кара була нещадна, та вона часто і без вини жорстоко карала. Так живучи, ця злостива жінка помітила, що вона вже в літах, а сумління шепотіло їй, що закінчитися колись жорстоке панування, та й здоров'я почало занепадати. Побачивши свою близьку кончину, вона перемінила свої звички, зробилася побожною і милосердною, давала милостиню жебракам, відписала якісь гроші на монастир у Полоцьку, лише б молилися скрізь, щоб Бог дав їй здоров'я і дозволив довше жити на світі. Задзвонили у всіх церквах, зібрався люд, оголосили про це з амвону, полетіли в небо молитви побожних людей і звістки про священні жертви.

Полагіднівши від молитов вірних, Бог зглянувся над грішницею, дозволив довше жити на цій землі і чекав покаяння.

Пані прожила років сто, та не тільки не змінилася на краще, але гнів і жорстокість ще й вирости у її серці. Отже велика частина її підданих, залишивши свої хати, поневірялася світом у пошуках харчів, лакеї розбігалися, кленучи свою пані. Сусіди її ненавиділи, ніхто не провідував, ніхто з нею не зустрічався і навіть не пробував наблизитися до її житла. А гнів нищив її тіло, сушив від злості, і постать її з дня на день маліла.

Живучи довго отак у забутті, вона так зсохла, що скидалася на хворого карлика, а згодом на немовля, худнучи усе дужче. Нарешті перемінилася в якусь дивну комаху, з обох боків вирости у неї довгі прозорі крила. Проте лють і далі горіла у її серці.

Минуло багато років. Та грішна жінка жила, перетворена на якусь крилату почвару, а хто проходив повз її житло, бачив, як вона вилітала звідти зі страхітливим криком і проганяла переляканого перехожого, літаючи в нього над головою.

Приїхавши здалеку, новий дідич почав господарювати в тому маєтку, а коли сусіди розказали йому про напади страшної комахи, наказав повідчиняти усі вікна, обкурити димом кімнати, і марно та почвара, зі страхітливим писком і криком кидаючись в очі, жахала людей. Переможена димом, вона мусила відлетіти в сад і сховатися між дерев. Але злість кипіла в її серця, і вона хотіла будь-що вигнати нового господаря з будинку.

Лакеї дідича розповідали, що опівночі чути галас і якийсь писк під підлогою і по кутах, іноді з'являються страшні видіння і якісь істоти, схожі на жаб і жуків з чорними котячими головами і блискучими, як іскри, очима; коли хто підійде, вони вмент зникають у шпарах. А що це мусили бути злі

духи, вони радили панові запросити священика і посвятити будинок. Пан сміявся і говорив, що то все їм ввижається через їхні забобони, адже досі він нічого такого не бачив.

Через декілька днів опівдні небо було погідне. Дідич відкрив вікна і сидів один, задумавшись, у кімнаті. Тут залітає комаха, кружляє кімнатами, в писклявому її голосі чути страшні прокльони і анафему. Вона сіла перед паном на столі — він помітив мовби жіночу постать, ноги і руки сухі, схожі на бджолині, і сама тонка. Тут вона злітає зі столу, кружляє навколо його голови і вже хоче забитися в його волосся. Він же, накривши голову хусткою і відмахуючись, як від бджоли, вибіг наляканий з будинку і наказав лакеям прогнати ту страшну почвару димом та зачинити вікна.

Минуло кілька днів. Коли пан читав у саду під липою роман, знову з'явилася та комаха і бризнула краплю якоїсь отрути, що пропалила сторінки і панську сорочку. Комаха, в'ючись над головою, лаяла і кляла його писклявим людським голосом.

Весь дрижачи з переляку, пан ускочив до кімнати і став думати, як позбутися цього страхіття. При кожній зручній нагоді комаха мстила йому. Одного разу, коли пан верхи об'їжджав свої поля, вона, літаючи поряд, пронизливим криком злякала коня, який з копита полетів через рови і пагорби і скинув господаря. І той лежав скривавлений, не

дихаючи, поки не підбігли орачі. Вони принесли пана додому, і лікар ледве вирятував його від смерті.

По всій околиці розійшлися ці чутки, тільки і говорили що про злу жінку, яка перетворилася на страшну комаху. Всі сусіди шкодували пана, але ніхто з них не провідав хворого, бо боялися наблизитися до його маєтку.

Коли пан очунав і думав, як позбутися проклятої комахи і злих духів, з якими вона зійшлася, то згадав раду своїх лакеїв і дозволив запросити священника та посвятити будинок. Так після заходу сонця, коли комаху, сховавшись у траві, спала, він наказав запрягти коней і вночі поїхав до Полоцька.

Коли прийшов до монастиря і розказав, що з ним лучилося, всі вжахнулися. Священик сказав:

— Це, напевно, злі духи і якась чарівниця, яка зовсім відреклася Бога.

З самого ранку пан зі священником, не боячись нападу комахи, вирушили додому.

Прибули до маєтку. Священик, прочитавши молитви, почав кропити святою водою кімнати. Страх згадати, що там робилося. Із страшним писком і сиканням зі всіх кутків посипалися страховища: мотилі, в яких замість крил вирости з боків вогненні язики; товсті черви, що дихали

димом, пухирями піднімалися вгору; галасливі цвіркуни і крилаті гади літали над підлогою.

— Це гріхи чарівниці, — сказав священик і наказів відчинити вікна.

Страхітливі потвори, зойкаючи і скиглячи, відлітали і зникали в повітрі.

Коли свяченою водою визволили будинок від страховищ, пан завів священика у сад, звідки вилетіла та шкідлива комаха. Там, коли священик відмовляв святі молитви, з кущів агресту обізвався писклявий голос, в якому чулися прокльони і різні блюзнірства, а згодом нарікання, стогін і плач. Зібрався весь двір подивитися на це диво, священик, кроплячи свяченою водою чагарник, наказав їй вилетіти звідти і сісти на липовій гілці. Вона вмить стрілою вилетіла і сіла на липовім листі. Усіх вразив її вигляд: адже в тій комасі легко можна було розпізнати жіночу постать з крильцями. Священик зняв її з листя, посадив до скляного слоїка і заніс до кімнати.

Вже без страху розглядали усі зблизька цю маленьку почвару: довге волосся спадало з голівки, що була не більша за звичайну горошинку; іскринками блищали ковткі на вухах і щось рожевіло на шиї, мов ланцюжок намист; жовта шовкова сукня була підперезана поясом такого самого кольору; бліде обличчя щохвилини щулилося від гніву.

Наступного дня пані комаха зі священником приїхали до Полоцька. Бачили це диво усі в монастирі, і люди юрбами приходили подивитися на нечувані чудеса.

Кидали їй їжу в скляний слоїк, але комаха сиділа мовчки і не куштувала нічого; увесь час була німою, тільки видно було її гнів і неспокій.

— Треба тепер подумати про її душу, — сказав священник і поніс її в слоїку в безвітряний куток монастиря, де був довгий коридор. Там з ніші в стіні зиркав, немов з віконця, дерев'яний бюст філософа Сократа. Священник поклав жінку-комаху на голову філософа і перед багатьма глядачами читав їй молитви і говорив проповіді. Але що робилося з головою Сократа! Страх згадати! Вона в той час була схожа на запалену бомбу, кидалася сюди-туди; сплотніли всі, хто близько стояв. Боячись, щоб вона не розкололася і не зробила шкоду присутнім, священник безупину читав молитви і повчав про милість Божу і прихильність до ближнього.

Щовечора відбувалися такі відправи для цієї комахи. І вона дивно виглядала з тою нещасливою Сократовою головою. Страх опановував кожного, хто тільки минав цей коридор. Дерев'яний бюст, від якого раніше чули стільки порад мудрих і побожних, тепер кляв і лаяв, не розбираючи, геть усіх. Школярі боялися підійти до Дерев'яного

Дідка, бо ж став уже він їм не доброзичливим учителем, а запеклим ворогом.

Ці науки і молитви тривали декілька місяців. Нарешті потрапила іскра віри і милосердя до серця тієї жінки-комахи, і дерев'яний бюст угомонився та полагіднів. І вже з вуст комахи злітали слова, повні страху Божого і милосердя до ближнього. З'явилася вона одного разу священику у привабливому вигляді, схожа на ангела — німб довкола чарівного обличчя, сукня біліша від снігу. Вона подякувала за молитви, науку і турботу заради неї і в млі ока зникла. Священик став на коліна перед вітварем і дякував небу за навернення і порятунок тієї душі.

— Цікаву річ розповів пан ротмістр, — сказав господар. — Про таку пригоду з Дідком, коли голова мудреця стала пристановищем бідної грішниці, я ще не чув.

До пізнього вечора говорили ми про минулі часи, про шкільних товаришів, про знайомих — живих і тих, що вже спочивають в могилах. В розмови наші незмінно запліталися печаль і надія. Нарешті пан ротмістр узяв свою палицю і шапку та хотів йти додому, але господар залишив його ночувати. Згасили вогонь, і я, геть натомлений пішою мандрівкою, міцно заснув.

Наступного дня ввечері, коли вся сім'я знову зібралася разом, господар запитав у пана ротмістра,

чи не пам'ятає він ще яку-небудь стару оповідь про Дерев'яного Дідка.

— Коли був я ще студентом у Полоцьку, — сказав пан ротмістр, — я любив слухати різні історії. Мій господар довго служив при монастирях єзуїтів і часто розповідав незвичайні історії, які сам чув від інших. Це були пророцтва Дерев'яного Дідка окремим школярам. Ось кілька історій.

Школяр Люцефуга

Колись в Полоцьку був надзвичайно лінивий до навчання школяр. Він часто утікав з колегії і волочився бозна-де, поки не вертався до хати. Батько цього учня був чоловік небагатий і хотів якщо не маєтками, то принаймні науками збагатити свою дитину. Він знову відвозив сина до школи, ба навіть наймав вартового, аби пильнував його. І той, бідолаха, мусив студіювати під наглядом. Природа нагородила його здібностями, і він міг би бути найкращим учнем, але був першим тільки в збитках.

В останні дні липня в полоцьких школах починалися вакації. Школярі, перш ніж роз'їхатися по хатах, гуртом приходили поговорити з Дерев'яним Дідком. Кожен запитував у нього про своє. Одні хотіли знати, що думають учителі про їхні успіхи, інші — чи переведуть їх після вакацій у

вищий клас, чи нагородять їх книжкою з образками за успіхи в науках.

В гурті цих учнів був і той недбалий школяр.

— Скажи, Дідику, — спитав він, — які мої успіхи і чи переведуть мене в наступний клас?

Дідок відізався сумним голосом, схожим до гуркоту з далекої хмари:

— О! Люцефуга! Люцефуга! Ти як набридлий прусак, що ховається від денного світла під підлогою у темній щілині; засмучуючи батьків і вчителів, ти і не думаєш виправлятися. Світло наук і чесність — це провідники на шляхах життя, без цього ліхтаря ти бродитимеш серед темряви і ніколи не допливеш до Порту Спокою душі і щастя.

Всі школярі, що стояли поруч, зі сміхом голосно повторювали: «Люцефуга! Люцефуга!» — і відтепер він не мав серед товаришів іншого прізвиська, окрім того, яке отримав від Дерев'яного Дідка.

Розгніваний, він залишив своїх друзів і, біжачи темним монастирським коридором, бурмотів собі:

— Порожня дерев'яна голова меле нісенітниці, обзиває дурними прізвиськами, щоб тільки посміятися. О! Коли б я мав камінь у кишені, то одним махом розтрощив би його лису голову!

Як і раніше, бавився він з приятелями, а коли йому нагадували пророцтво Дідка і називали Люцефугою, говорив:

— Не науки дають чоловіку щастя, а фортуна; багато хто не прів над книжками, а живе у розкошах. Жити так, як хочеш, нічого собі не забороняючи, — ось про що я мрію.

Минуло чотири роки. Батьки його померли, і Люцефуга вилетів у світ, як метелик у пошуках утіх і веселощів; він перелітав з квітки на квітку, збираючи тільки отруту; зустрів багато схожих до себе люцефугів і з радістю побратався з ними. Усе прикрішим і прикрішим було йому денне світло, він заплющував очі, спав цілий день, а вночі зі своїми приятелями грав у карти, а ті спритно звільняли його кишені від грошей і поволі доводили Люцефугу до злиднів. Вибрався він нарешті в світ, у велике місто. Там швидко знайшов знайомства і став учащати на різні забави, які вабили молодь. Там бувала і панна Аврелія, худа, тонка, бліда, порожня і легковажна, бо піклувалася тільки про те, щоб бути легкою, зграбною, майже безтілесною і вітром літати в салонах. Довгі безсонні ночі її минали на балах і гулянках. Вставала вона з постелі, коли сонце хилилося до вечора.

Зустрів Люцефуга її на якомусь балі і узяв на око, понадто, що панна Аврелія мала власне село і великі гроші. Маєток і гроші — речі, звичайно,

потрібні. Одного разу на світанку повернувся він додому, закрив вікна, але не міг заснути: Аврелія стояла в очах. О! Коли б він мав таку дружину, був би найщасливішим з людей, вічна любов і згода панували б між ними. А до того ж — маєток і гроші. І він вирішив що б там не було повідомити її про свою любов і просити її руки.

Люцефуга добився свого, одружився з Аврелею. Любов і згода були між ними усю осінь і зиму. Час весело летів у театрах і на концертах, їздили на бали і самі приймали гостей. Він за своїм звичаєм грав у карти до самого світанку, а вона чарувала молодь легкістю в танцях, живим своїм характером і веселими розмовами.

Весною вони приїхали у село, щоб вечорами прогулюватися під ясным небом, відпочивати у затінку лип і слухати солов'їного співу. Але, ах! Тією весною спіткали Люцефугу найбільші страждання і луснули всі його надії.

Увечері, перед заходом сонця, вийшли вони прогулятися у полі. Небо було погідне, повітря тихе. Прогулюючись недалеко від лісу, розмовляли про своїх знайомих, а там і засперечалися. І коли Аврелія, доводячи свого, все більше злилася, несподівано зашумів ліс, і вітер засвистав над полем. Аврелія — ця легка повітряна істота — наче пір'їнка злетіла вгору і швидко, так що не можна було її стримати, піднімалася все вище і вище. І ось

вже летить над березовим гаєм, чоловік дивиться на неї, заламуючи руки, і не знає, що йому робити.

Аврелія летить разом з вітром, немов легкий метелик. Люцефуга біжить через поля, ліси і гори з надією, що, може, вона затримається де-небудь на вершині гори чи на високому дереві. Люди, що проїжджали неподалік, поглядали на це зі здивуванням. Одні сміялися, другі співчували Люцефузі, але ніхто не міг йому допомогти.

Чоловік біг, поки міг бачити її здалеку, але коли ніч опустилася на землю, Аврелія зникла з очей. Бідний Люцефуга зупинився серед темного лісу і розгубився, не знаючи, в який бік податися. Ходив усю ніч, і ліс, здавалося, не мав кінця. Змордований, він сів під деревом, глянув на зоряне небо, згадав пророцтво Дерев'яного Дідка. Важкий смуток ліг йому на серці:

— Де ж Аврелія? Чи вона жива? Чи повернеться коли до мене? — зітхав, і сльози полилися з очей.

Так і блукав він без сну круглу ніч по лісу.

Аж уранці Люцефуга повернувся до жінчиного села. Скрізь порожньо. Немає Аврелії. Послав людей усюди, щоб довідалися про неї. Посланці повернулися без жодних новин. Розлетілася чутка по всій околиці, що Люцефугова дружина полетіла з вітром. Одні співчували йому, інші, почувши таке диво, душилися від сміху.

Він не виходив з будинку, все міркував, що робити. Одного разу сидів самотній у кімнати: сірий сумерк і мовчання були йому друзями. Тут забігає лакей і повідомляє, що приїхав якийсь посланець з листом. Він глянув на нього з невимовною радістю: лист підписаний рукою Аврелії.

Люцефуга прочитав листа і закам'янів. Аврелія жива, але любов до чоловіка вона втратила назавжди. Пише, що її повітряна подорож закінчилася за п'ятдесят верст від дому, і живе вона тепер у маєтку давнього свого приятеля і повертатися до чоловіка не думає. І тому вона подає на розлучення, не шкодуючи на це жодних грошей.

Люцефуга втратив дружину, маєток і всі надії; приятелі і знайомі, побачивши його бідним, погорджували ним і глумилися з нього. Не маючи сил витримувати ці знущання, він сховався назавжди від всіх знайомих.

Минуло декілька років. Про Люцефугу ніхто нічого конкретного не чув. Згадували тільки його весілля і розлучення. Згодом пішла чутка, що живе він на цьому світі без усілякої мети, зненавидівши все під небом, проклинає нинішній день і не вірить у майбутнє.

За якийсь час кожен, хто йшов коридором езуїтського колегіуму в Полоцьку, чув голос Дідка:

— О! Люцефуга! Люцефуга!

Почувши це, школярі і вчителі сміялися, що Дерев'яний Дідок ще пам'ятає Люцефугу.

Настала північ. Багато хто в монастирі єзуїтів ще не спав. Почувши якийсь незвичайний шум на коридорі, люди повиходили з келій, щоб довідатися, що там коїться, і бачать: стоїть біля стіни в слабкім місяцевім світлі якась страховище на безлічі лапах. Налякані, вони розбіглися і розповіли про це іншим. Згодом всім гуртом з запаленими свічками вийшли вдруге, але страховище, засліплене світлом, вже кудись зникло. Хоча ляскіт і шум як і раніше одзивався в темному коридорі.

Усі сиділи в своїх келіях, тремтячи від страху, і до зорі не могли заснути.

Уранці, сходячись звідусіль, ченці оповідали одне одному про ті нічні жахи. Єзуїт-сторож говорив, що чув на коридорі якийсь дивний ляскіт, а згодом немов скигління і підземний стогін. Коли він вийшов з келії, то побачив, як якась почвара сунула коридором, ніби човен по воді, і безліч лап з одного і з другого боку піднімалися і опускалися, наче весла.

З переляку він закричав:

— Все живе Пана Бога славить!

Страховище умить зникло, а він, засвітивши свічку, усю ніч молився.

Дивне марево бачили деякі учні, коли пізнім часом, не запаливши світла, сиділи в своїх келіях. Багато хто, почувши якийсь неспокій і страх, озирався і бачив страховище, яке відразу ж зникало. Звідтоді учні збиралися в один гурт, і ніхто вже не відважувався ночувати у келії наодинці.

Але і вдень трапилася одна дивна пригода. Якийсь музика, що служив при єзуїтському костелі, раніше колись товаришував зі студентом Люцефугою. Цей музика був один у кімнаті, коли годинник вибив полудень; він на флейті розучував духовні п'єси знаменитих композиторів. Потім склав ноти, став спинаю до вікна і по пам'яті грав варіації, які йому спадали на думку. І тут бачить, як з темного кутка з-під підлоги вилазить прусак, повзе на середину кімнати, зупиняється, починає надиматися і рости. Згодом з-під чорної шкаралупини з'являється людська голова і страшними очима зиркає на музику. Музика пізнає Люцефугу. Нажаханий, випустив з рук флейту, скочив від вікна, а сонячний промінь вистрілив крізь шибку на страховище, і воно вмить зникло. Музика вилетів з кімнати і, біжачи коридором кричав:

— Люцефуга! Люцефуга!

Всі із здивуванням дивилися на нього, розпитували, що з ним, але він, блідий, як труп, мовчав і з диким виглядом озирався. Минуло

немало часу, заки він отямився і розповів про те страховище.

Ще кілька ночей повторювалися ці жахи. Нарешті отець ректор наказав запалити в деяких місцях монастиря громничі свічки, та так, щоб їх світло розливалось по коридорах. Таким чином повернувся спокій, і Люцефуга більш не з'являвся.

Гордий філософ

Був колись у Полоцьку школяр, якого колеги і знайомі прозвали Філософом з тієї причини, що найбільший потяг мав саме до цього предмету. Йому вже було мало авторів, дозволених у школах і він став полювати за забороненими та антирелігійними книгами французьких філософів.

Читав зазвичай уночі, коли всі спали, а удень і ввечері оповідав прочитане своїм колегам і починав з ними диспути, в яких з великим тріумфом перемагав.

Довідавшись про це, професура і отець префект кілька разів несподівано приходили до нього в кімнату, сварили і забирали книжки, на його очах кидали їх у вогонь, а самому призначали кару. Але через це він тільки став ще обережнішим і дбайливо ховав заборонені книжки, а після прочитання уже нікому нічого не розповідав.

Коли він закінчив курс наук і збирався повернутися додому, аби здивувати світ своєю освіченістю, то, попрощавшись із вчителями, подався із приятелями до Дерев'яного Дідка.

— Скажи, голово мудрого Сократа, — запитав, — чи багато філософських творів я вже прочитав?

— Багато, багато, — відповів Дідок, — а ще більше прочитаєш, але на схилі життя будеш найдурнішим телепнем і йолопом помреш.

Всі, хто там був, розсміялися. А школяр зі злості тільки сплюнув.

— І що за дурниці плете порожня дерев'яна голова! — сказав він і пішов геть.

Поселившись на селі, він не шкодував грошей на свою бібліотеку. Купував філософські твори різними мовами без жодної системи. Молоді, яка часто збиралася в нього, щоб послухати про високі матерії, оповідав про чудеса, пояснював таємниці природи, яких сам не розумів, і зазнав слави там, яко учений чоловік, справжній філософ.

А до цього він знайшов собі ще асистента, якогось чужоземця (також філософа), добре йому платив і створив усі умови для безтурботного життя. А той, хвалячи його, називав генієм у філософії і, користуючись його легковірністю, додавав до своєї дурнуватої філософії ще й блюзнірства.

Дуже швидко юний Філософ загордився, вважаючи себе за особливу людину, і зиркав на всіх людей, як дивляться з гірської вершини на мурашник.

Одного разу в неділю Філософ спитав у свого товариша:

— Чи поїдемо сьогодні до церкви?

— Що там робити у церкві? Хіба, може, тобі треба з кимсь побачитися?

— Я хотів би зустріти декого з сусідів і запросити їх до себе.

— То добре. На це багато часу не треба.

Приїхали на службу Божу. Святиня була повна вірних. Філософ виплигнув з карети, зайшов до церкви і, коли став посеред натовпу — диво нечуване! — де й поділися його широкі плечі і високий зріст? В ока млі став він таким маленьким, як дерев'яна дитяча лялька. Хто стояв близько — упізнали його і стали зиркати одні зі страхом, інші — з насмішкою. І всі вони розступалися перед ним. Він же, сам переляканий, не пам'ятаючи, що з ним коїться, хутенько вискочив із Божої святині, прибіг до карети і розказав своєму товаришу про цей дивний випадок. Той сміявся до сліз і доводив, що все це тільки від нервів, чи від якої іншої хвороби. Проте після цього випадку Філософ більше до церкви не заходив.

По всьому Полоцькому повіту прості люди гомоніли, що Філософ, либонь, тяжко завинив перед Господом.

Через декілька днів запрошені сусіди зібралися у Філософа. Серед цих гостей була молодь, яка з повагою ставилася до господаря та його розумних бесід, будь-яке слово, взяте у старожитніх авторів, в її розумінні було щонайвищою мудрістю. Про що тільки Філософ не заводив розмову, мудрі його завваги захоплювали всіх.

Був погідний день, небо ясне, господар з гостями вийшли в поле на прогулянку. Око тішилося мальовничою околицею, на пагорбах паслися корови, на спокійному озері плавали качки і білі гуси, в гаях озивалися пташині співи, на лугах і жовтих від цвіту липах бриніли працелюбні бджоли; ясний день і чудові краєвиди захоплювали всіх.

Філософ міркував про розмаїті явища життя. Під час цих роздумів голова його несподівано сховалася під капелюхом і зникла на очах. Філософ, відчувши, що поринув у темінь, панічно зірвав капелюха, і гості побачили перед собою страшне видовище: не було в нього голови, тільки над широкими плечима висіла на тонкій шії якась кулька на зразок макової голівки.

Ошелешені, стояли всі з блідими обличчями, несподіване диво перелякало гостей, відібрало їм мову.

Філософ, крутячись на одному місця, якимсь писклявим голосом мурмотів невиразні слова. Ледве виривалися з грудей його зітхання, а коли підняв руки в небо, то вмить побачили над його плечима звичайну людську голову.

Гості позирали одне на одного, не розуміючи, що сталося, а його колега-асистент сміявся до сліз, доводячи, що те диво трапилося від сонячної спеки, і радив усім повернутися додому, адже прогулянка у спеку не сприяє здоров'ю.

Всі повірили, що бачили звичайну річ, і переконали господаря, що все це від приливу крові. А хутко і забули про все.

Філософ, як і раніше, тримався своїх поглядів, не покидаючи займатися шахрайством, а згодом посмів навіть надрукувати свої опуси, що суперечили релігії і здоровому глузду, в часопису. Його старі сусіди, яким це читав, попереджали:

— Залиш свої помилки; вір так, як вірили твої батьки. Вони жили щасливо і спокійно; їх проста віра заслужила нагороду. Яка ж правда вища за правду віри? Бог її сам оголосив у Євангелії, і ця мудрість, як сонце небесне, освітлює цілий світ і відкриває таємниці. Людський розум повинен

заспокоїтись, адже це за межею його розуміння. Помилкові думки ведуть народ до біди.

Проте всі поради і напучування були марні.

Увечері Філософ, повертаючись з прогулянки, минав пагорб, де в затінку кількох беріз стояла стара дерев'яна капличка, підносилися кам'яні і похилені хрести на могилах. Там він побачив кількох селян, що, ставши на коліна, молилися за душі померлих. Філософ здивувався їхній простоті. «Бідні люди, — подумав собі, — вірять, що мешканці того світу чують чи потребують їхньої молитви».

Ледве подумав так, як окутала його якась тривога, а коли поквапився додому, несподівано побачив, що поряд з ним іде величезний скелет. Це так його налякало, що, повернувшись додому, довго ще був, наче очманілий. Марно старався переконати його приятель, що це сталося з якоїсь найбуденнішої причини. Ще кілька разів вечорами той скелет заходив до його кімнати і стояв біля столу. Тоді Філософ пронизливим криком скликав до себе усіх, хто був у будинку.

Коли заплющував очі, щоб заснути, здавалося йому, що страшний упир, спираючись спорохнілою рукою, нависав над його обличчям і страхітливо зазирає йому в очі. Заверещавши: «Мрець! Мрець!» — Філософ схоплювався з ліжка. Тривалий час, бачачи такі видовища, він зовсім перемінився:

поблід на обличчі, ослаб і завжди мав неспокійні думки. До того ж асистент, засмучений цими змінами, покинув його і виїхав у якісь далекі краї.

Раніше Філософ був міцний духом і ні в що не вірив; тепер марновірства мучили його душу і доводили до розпачу. Коли іноді почує серед нічної тиші стогони одуда або сумні совині крики, то відчуває тривогу і чекає якого-небудь лиха. Заскавчав собака на дворі — він біжить подивитися, в який бік повернута собача морда, бо, на його думку, саме там страшна пожежа знищить село або випалить ліс. А ще більш дратувалися його ослаблені нерви, коли бачив, що, завиваючи, собака не піднімає голову, а нібито чує щось під землею. Розпач охоплював його, адже це сповіщало смерть когось із родини. І він, не в змозі позбутися цього страшного пророцтва, тут же наказував запрягати коней і утікати до міста чи до знайомих сусідів. Зі страхом оповідав їм, що трапилося в його будинку, а ті марно намагалися переконати його, що тривога марна.

Дивний вплив на Філософа мав місяць. Він надолужував неспокій, і Філософ не міг всидіти в тій кімнаті, куди лилося з неба бліде місяцеве світло.

В літню спеку він самотньо сидів біля вікна, поглядаючи в поле; вітер, наче пролітаючи над поверхнею озера, підняв над стиглим житом хвилі;

він тішився, що буде мати гарний урожай, і сподівався в цьому році на великий прибуток з маєтку. Раптом пролунав у кімнаті постріл, наче з пістолета, і стрепенув усі його нерви. Філософ відскочив від вікна і побачив на стіні переламану навпіл рамку з портретом діда-небіжчика. Цей випадок настільки його перелякав, що за декілька днів він помер.

Мрійник Северин

Був він одним із кращих учнів, любили його вчителі, він часто діставав нагороди, мав велике бажання вивчати іноземні мови і вже оволодів кількома. А читав найбільш поезію: ідилії Теокріта ¹⁰, Геснера ¹¹, Шимоновича його геть зачарували. Всюди він бачив Аркадію, а всі люди в його уяві були наївними і щирими пастушками. Коли він виходив на прогулянку за місто, то в струмках

¹⁰ *Теокріт* (кінець IV ст. — перша пол. III ст. до н. е.) — старогрецький поет, заснував жанр ідилії. Окремі його твори переклав поет Симон Шимонович (1558–1629) — польсько-український поет-гуманіст, який мешкав у Львові.

¹¹ *Геснер* Соломон (1730–1788) — швейцарський поет і художник, автор збірників «Ідилії» в прозі (1756) і «Вірші» (1762).

бачив наяд, на лугах стрибали німфи, а в затінку дерев з-під зеленого вельону усміхалися йому дріади. Словом, скрізь зустрічав він стародавній золотий вік греків. Не знав, що то є біда на світі, був завжди веселий сам і веселив інших.

Одного разу, коли вчителі з учнями, оглядаючи музей з різними чудовими речами і картинами знаменитих художників, зупинилися перед Дерев'яним Дідком, заговорили з ним, Северин, наловивши повну жменю мух, підбіг туди і спитав у Дідка:

— Вгадай, Діду, що в мене в руці?

Дідок похитав головою і відказав:

— О нещасний! Ти будеш вигнаний з раю своєї мрії, підеш кам'янистою дорогою і нікчемні комахи в образі страховищ гнатимуться за тобою.

Северин випустив мух, розсміявся і побіг.

Після курсу наук Мрійник залишив місто, вилетів у світ, як пташка з клітки, коли весна вбирає луги і дерева пахкими барвами. І він, бідний, думав, що ця весна буде йому вічною. Але як швидко настала похмура осінь!

Спочатку тільки в уяві бачив чудових богинь на лугах і в гаях, нарешті зустрів їх і наяву. Це була панна Аделя, з мастком, красива, з гарними манерами. Цій особі Северин віддав серце, і Аделя стала його єдиною мрією. Любов тривала роки чотири. Не буду тут описувати щасливі і нещасливі

хвилини; ці історії завжди схожі одна на одну, хоча і зображають їх різні письменники по-різному. Не буду ні хвалити, ні ганити жінок, адже всі дочки Єви такі і мусять бути такими, якими їх створила природа. Скажу тільки, що гадюка золота і гордовитості огорнула Аделю, вона зрадила Северину і вийшла за іншого.

Перша любов, до того ж нещаслива, — щонайвища наука, після якої чоловік з увагою починає читати книгу світу, таємниці серця, стосунки друзів і близьких. Відсіль шляхи людського життя спрямовані на успіхи і невдачі. Зрозумів і Северин, що світ не рай, а люди не ангели.

Після тієї події він осамітнів, усі його мрії стали страшними, він утікав від людей, милою стала йому самотність, найприємнішим був йому малюнок неба, і то тільки тоді, коли в чорних хмарах одзивалися гуркоти, вив вітер, шуміли ліси і хвилювалося озеро. В нікчемних селянах ввижались йому постаті небезпечних комах, він марив і розповідав про дивиса. Всі, хто знав Северина, кепкували з нього і називали божевільним.

Коли я мандрував у тих краях, де він жив, то провідав його, як друга свого дитинства. Заходжу в кімнату і бачу, що сидить він самотній, задуманий, блідий, з розкудланим волоссям.

— Як ся маєш, Северине?

Він встав, прокинувшись від своїх марень, і довго, не пізнаючи, дивився на мене. Я назвався.

— А! Давно чекаю! — промовив, тиснувши мені руку, і посадив коло себе, а сам знову віддався маренням і сидів, як німий.

— А вже скільки років пройшло, — перебив я мовчання, — як попрощалися ми з юними нашими приятелями і вчителями. Щасливі були часи! Чи згадуєш тепер ті давні забави, розмови, майські проходи, приємні мрії і жарти, в яких ти завжди вів перед?

— Мої мрії і жарти зникли назавжди. Тепер в мене інші погляди: тоді чоловік міг би зробитися щасливим, коли б перетворився на камінь, коли б засипав його пісок і він нічого не чув і не бачив, що коїться на світі.

— Як же ти перемінився! — здивувався я. — Невже тобі набридло все під сонцем?

— Все. Розказав би багато, але боюся, бачиш: скрізь навкруги нас літають мухи. Бачиш — ці прикрі створіння залітають і вилітають у відчинене вікно. Вони усе рознесуть по світу, що в нас відбувається, як живемо, про що говоримо, де і як молимося. А бачиш сльози на моїх очах? Їх ти раніше ніколи не бачив, ось яка зміна зі мною. Але послухай, що розкажу тобі. Ти не звертав увагу, які ці мухи страшні? Я сиджу тут самотній, у цій тихій моїй кімнаті, а вони снують навколо, я зі страхом

поглядаю на них, бо ж бачу, як вони перетворюються на дивних монстрів, ці їх страшні крила здаються фраками на незграбних людях, а пiski їхні різної форми: одні круглі, широкі, з кривавими плямами, інші — сухі, з гострою борідкою і довгим волоссям. І всі ці страховища дивляться на мене: одні розлючено, інші погрозово.

— Велика різниця, — сказав я, — в твоїх мареннях. Раніше тебе захоплювала поезія греків і щира любов патріархальних часів, тепер же в тебе фантазія якась сумна.

— Але слухай, ще тобі щось скажу, — промовив він, — про цих гидких мух. Я любив читати поетів, любив колись і писати. Спало мені на думку сказати у віршах про свої відчуття, які були в мене до своєї сім'ї і до Аделі, яку щиро любив. Я послав їй свої вірші, з яких вона могла б зрозуміти мої справжні почуття. Вона прочитала, поклала на столі, але і там мухи, які, не маючи що робити, літали скрізь, глумилися з моїх почуттів, дзвеніли доти над вухами Аделі, поки вона зовсім не забула про мене і мої вірші. Так вони й досі не дають мені спокою, і тепер, коли що-небудь напишу, все висміють і запацькають ці прикрі мухи.

— Ці мухи, на яких ти так скаржишся, були і будуть...

Тут він перепинив мене, схопив за руку:

— Чи бачив ти коли сарану?

— Сарани в наших краях нема, — відповідаю. — Вона на сході. Нападає там на луги і ниви.

— Не бачив ти, — каже, — цю велику товсту комаху. А на ній — ієрогліфи. Хто уміє, той виразно прочитає такі слова: «кара Божа». Чи ж кара Божа тільки там, десь далеко на сході, а не в нас? Пішли в поле, я тобі покажу сарану.

Він вивів мене на берег стрімкої річки, де спінені хвилі шуміли по камінню. Ми сиділи на високому березі в затінку вільшини. Северин задумливо дивився на воду. Подув з поля вітрик, зашуміли дерева; він отямився від своїх думок і сказав мені:

— Я часто відвідую ці місцини, люблю один сидіти тут і згадувати минуле. Згадую всі розмови, які мав колись з Аделею, хоч вона зовсім про мене забула, мовби давно вже мене поховали.

Раптом показав рукою на воду.

— Дивися, дивися! Ось летить сарана! Бачиш її? Подвійні сірі крила, вона скрізь тут в нас літає і все жере в повітрі і на землі. Ще що скажу: ніколи вона не гине, як сатана, з'являється в різному вигляді. Коли пожовкнуть трава і листя на деревах, війне холодний осінній вітер, вона сідає на воду, скидає з себе крила і перетворюється на водяне страховище і там жере все, що зустрине. Прийде

весна — в неї виростають нові крила, вона вилітає з води з роззявленою пащею, мов летючий змії, і кого спіткає — знищить. Заволоділа ця почвара землею і водою, вона завжди жадає здобичі. Чи не вона вразила людські серця, що люди гнітять одне одного.

— Якась чорна меланхолія, — сказав я, — затьмила твої думки, все бачиш ти в потворних образах. Нещасний, з такими думками ніколи не дочекаєшся спокою.

— Ось і не здогадався! Я маю гарну думку: буду подорожувати. Далеко в чужих краях, де панує вічна весна, в горах, коло водоспаду або в дикому лісі буду жити спокійно, про Аделю навіть і не спімну, адже між нами буде вічність. Вічність!..

— І рідний край забудеш?

— О, ні! — відповів. — Коли не повернуся на Вітчизну і помру десь самотній на вершині гори в чужій стороні, круки занесуть туди мої кістки; все ж таки краще бути після смерті з пташками, а не з хробаками.

Я пробув там цілий день; блукали з ним полями й лісами, і він, не вмовкаючи, говорив про свої марення. Затримав мене і на ніч. І вдома у нього ми ще довго розмовляли. А вночі він часто схоплювався з ліжка і ходив по кімнаті, та й я спав небагато, адже щогодини мій сон перепинявся.

Наступного дня, коли ми прокинулися, сонце було вже високо. Він привітав мене з трохи веселішим виразом, розпитував про моїх знайомих, сусідів, про мене самого, чи часто я був удома після того, як ми попрощалися після школи, які я відвідав країни і як жив. Він дякував мені, що провідав його, а коли я сказав запрягати коней, щоб раніше виїхати, він уклінно упрошував мене зостатися на обід. І я не міг відмовити його щирому проханню.

По обіді Северин приніс найліпшого вина, яке мав з давнього часу.

— Давай вип'ємо, — сказав він. — Це останнє побачення, зустрінемося вже хіба на тому світі.

Згодом наказав запрягти коней, далеко провів мене і попрощався зі слізьми. І дійсно, це була остання зустріч. Незабаром я довідався, що Северин залишив рідний дім, виїхавши назавжди, і тепер ніхто не знає, де він. Чи живе ще, чи, може, помер у чужій стороні і між чужого народу.

Привид

Отак ми собі слухали історії ротмістра та слухали, коли раптом перед нашими очима з'явився дивний привид. Стоїть висока жінка у білій, як сніг, сукні, з личком прегарним, як в ангела, на голові вінок зі свіжих троянд, а на руках тримає Дерев'яного Дідка. Ми остовпіли, а вона вмить

зникла. Глухе мовчання. Дивимося одне на одного, не одважуючись вимовити бодай слово.

Так ми сидимо якийсь час. Неждано відкриваються двері, і заходить до нашої кімнати господиня.

— Що таке? — здивувалася вона. — Цілу ніч гомоните, не чуєте, що вже другі півні проспівали, напевно, швидко почне світати.

— Пан ротмістр, — сказав господар, — так захопив нас своїми розповідями, що ми зовсім забули про сон, а до того ж всі ми тут щойно бачили дивного привида: якусь жінку з квітами на голові, і Дідок такий же, як наш, був у її руках.

На тім і закінчилася наша розмова. Постелі підготували нам в цьому самому покої.

— Не поспішайте завтра рано вставати, — сказав господар. — Світить денниця на сході, ніч була безсонна, але зате день буде погідний.

Побажавши доброї ночі, він вийшов з кімнати.

Декілька днів бавив я в приємних розмовах у будинку мого давнього знайомого, весь час відчуваючи привітність і прямоту сердець всієї його сім'ї. Я був несказанно щасливий. Час той минув, як найприємніший сон.

Зійшло сонце, погідний ранок, час у дорогу. Після сніданку я попрощався з усіма зі слізьми на очах, а пам'ять про них назавжди зосталася в моїй душі.

З книги «Шляхтич Завальня»

ПРО ЧОРНОКНИЖНИКА І ЗМІЯ, ЩО ВИЛУПИВСЯ З ЯЙЦЯ, ЯКОГО ЗНІС ПІВЕНЬ

Замолоду, пам'ятаю, мали ми дуже лихого пана. Страшно й згадати, що він робив: хлопців женив, дівчат заміж видавав, не бажаючи й знати про їхні симпатії: ні просьби, ні сльози не могли його задобрити; вершив свою волю, збиткуючись над людьми без жалю, кінь і собака були йому дорожчими, ніж християнська душа. Мав він лакея Карпа, злого чоловіка; і вони обидва, спочатку пан, а згодом пахолок, продали свої душі чортові. А було це так.

З'явився в нашому маєтку — невідомо звідки — якийсь дивний чоловік. І тепер ще пам'ятаю вигляд, обличчя і одяг його: низький, худий, завше блідий, великий ніс, як дзьоб хижої птахи, густі брови, погляд його — як в чоловіка в розпачу чи божевільного, вбрання його — чорне і якесь дивне, зовсім не таке, як в нас носять пани чи священики; ніхто не знав, чи був він світський, чи чернець який, з паном розмовляв якоюсь незрозумілою мовою. Згодом відкрилося, що це був чорнокнижник, який учив пана робити золото й інші диявольські штуки.

І хоч на ту пору я був зовсім молодий, проте мусів відбувати в маєтку чергу нічного вартівника, обходити всі панські будівлі і стукати молотком в залізну дошку. Не раз бачив, як опівночі в панському покої горіло світло, і він там з чорнокнижником постійно чимось займався; всі заснули, і тиша панувала на дворі, над кривлею панського будинку сюди і туди снували кажани і якісь чорні птахи. Сова, опустившись на кривлю, то реготала, то плакала, ніби немовля. Мене охопив лютий страх, але коли перехрестився, пошептав «отче наш», — зробилося трохи легше, і, осмілівши, вирішив я тихенько підкрастися до панського вікна і подивитися через шибу, що вони там роблять. Тільки-но я підкрався, як під стіною побачив жахливу почвару. Страшно згадати — це була величезна ропуха.

Вона кинула на мене вогненний погляд. Я відскочив назад, побіг, як шалений, геть і ледве спинився за дві сотні кроків. Весь дрижав. Мені подумалося, що це сатана в образі того страховиська пильнував вікна мого пана, щоб ніхто не підгледів секретів, які там відбувалися. Я проказав «Янгола Божого» і хоч ніч улітку була ясна і тепла, тремтів, ніби на морозі. Дякувати Богу, що небавом заспівав півень, погасло світло в покої, і я, трохи вже заспокоївшись, дочекався сходу сонця.

Друга пригода також була дивною. Я рубав у лісі дрова. Сонце заходило. Дивлюся: ідуть дорогою пан з чорнокнижником і раптом повернули до густого соснового лісу. Я, маючи цікавість, крався тихенько слідом і ховався за деревом, маючи певність, що там мусять коїтися якісь чари. Усюди тихо, тільки десь далеко стукав дятел у спорохніле дерево. Бачу: на старому вивернутому дубі сидить пан, біля нього стоїть чорнокнижник і тримає за голову велику гадюку, яка чорної стяжкою обвила йому праву руку. Не знаю, що було далі, бо я від страху втік.

Третя пригода була ще страшніша. Хоч я свідком її і не був, проте чув від надійних людей, які про це говорили у всіх навколишніх селах. Опівночі наш пан, той гість сатанинський і лакей Карпо взяли в оборі чорного козла і завели його на могилки. Кажуть, що викопали вони з могили мерця, чорнокнижник вбрав на себе небіжчикову чумарку, забив козла і його м'ясом та кров'ю приносив якісь страшні жертви. А що там коїлося тієї ночі, не можна спімнути без страху. Казали, що якісь страшидла заповнили всеньке небо, якісь звірі, подібні до ведмедів, диків та вовків, бігали навколо, ревучи так, що пан з Карпом зі страху знепритомніли і попадали на землю. Не знаю, хто їх отямив, але після тієї страшної ночі чорнокнижник зник, і ніхто його потім не бачив.

Пан весь час журився, хоч мав золота й іншого багатства, скільки душа запрагне, та зробився ще лютішим, ніхто йому догодити не міг, навіть Карпа вигнав з маєтку і віддав наймитом одному заможному господареві. Та там він більше заважав, ніж помагав, бо, живучи з дитинства у маєтку, зробився лайдаком, до того ж упертим і неслухняним. До економа часто доходили скарги, і той переводив його з одної хати до іншої, але ніде він не міг місця нагріти. Нарешті Карпо попросив економа заступитися за нього перед паном, щоб дали йому будинок і кілька десятин землі, адже коли він сам зробиться господарем, то буде, мовляв, стараннішим. Пан згодився. Побудували йому новий будинок, відрізали кращі землі, дали пару коней, кілька корів та іншої худоби на розплід. Нарешті задумав він женитися. Але жодна хазяйська дочка не хотіла іти за нього, бо ніхто на його господарність не сподівався, добре знаючи, що в нього ні віри, ні Бога в серці нема.

В тому селі жив Герасим, чоловік старанний і працьовитий. Мав він єдину дочку, Гапку. Гарна була дівчина: здорова, рум'яна, як стигла ягода. Бувало, як причепуриться і прийде на ярмарок зі стрічкою в косі, в червоній керсетці, то аж світиться, як цвіт маковий, ніхто не може нею намілуватися, усяк хотів з нею потанцювати, і дудар для неї грав найохочіше. Подобалася вона і

Карпові. І вирішив він домагатися її, але, знаючи, що не любить його дівчина, а батьки не хочуть мати собі такого зятя, і сватів, присланих від нього, не прийняли, Карпо, щоб було по його, пішов до пана просити, щоб наказав Гапці іти заміж тільки за нього. Батьки ж її, довідавшись про це, просили економа і всю волость заступитися, адже Гапка ще надто юна і не справиться з його господарством, яке й так розвалюється. На прохання економа і селян пан відклав весілля на рік, а Карпові наказав, щоб наприкінці цього терміну показав, що зробив корисного і скільки заробив грошей.

Карпо — чоловік непорядний і лінивий — пішов на пораду до Парамона, найстрашнішого чарівника в нашій околиці, оповів йому про свою симпатію до Гапки, про умови, які пан наказав йому виконати за рік. Словом, просив його щоб відкрив спосіб, яким швидко можна забагатіти, а він готовий на все, хоч душу чорту продати, аби тільки домогтися свого.

Парамон вийняв зі скрині загорнуті у папір якісь зернятка і, даючи їх Карпові, порадив:

— Коли не маєш свого чорного півня, то розстарайся де-небудь, нагодуй його цим зерням, і він через кілька днів знесе яйце, не більше за голубине. Це яйце ти повинен носити цілий місяць під лівою пахвою. Через місяць вилупиться з нього маленька ящірочка, яку будеш носити при собі і

щодня годувати молоком зі своєї долоні. Рости вона буде швидко, а потім з боків у неї виростуть шкіряні крила. Через місяць ящірка перетвориться в крилатого змія. Він буде виконувати всі твої забаганки. Вночі в чорним образі він принесе тобі жита, пшениці й іншого збіжжя, а коли прилетить, палаючи вогнем, то це значить, що буде мати при собі золото і срібло. Живи з ним у дружбі, коли хочеш бути багатим, адже коли вгнівиш, то він може спалити тобі будинок і все твоє добро.

Цю безбожну раду Карпо виконав охоче. Вигодував жахливого змія, але чари його не залишилися в таємниці, бо це страховище не раз після заходу сонця з'являлося на очах селян, що верталися до хати пізньої пори.

Якось і я, пасучи вночі коней, бачив, як летіло те страшидло, з шумом розсипаючи навкруг себе іскри, ніби розпечене залізо під молотом коваля, і над кривлею Карпової хати розпалося на дрібні часточки і зникло. Небо у той час було ясне, жодної хмаринки на нім, і зірки ряхтіли на небеснім склепінні.

Вже через кілька місяців Карпо став багатирем. Коли прийде на ярмарок або на яке свято до шинку, то візьметься в боки, червона шапка набакир, голова задерта, і здається, що й море йому по коліна, жменями гроші шпурляє на стіл, частує усіх і сміливо кричить, що пан йому, як

брат рідний, ні в чому не відмовить, і він все зробить, що йому тільки заманеться, а Гапка повинна радіти, що може вийти за нього заміж, адже він за свій гріш може купити дружину, яку тільки забажає.

Гапка, почувши це, залилася слізьми, бо знала, що її вибір і бажання батьків — ніщо. Все було в руках пана, а той не мав ні співчуття, ні жалю.

Знала вона добре і душу Карпову, і звички його. Іноді чула від сусідів, що він вже побратався з Парамоном, що вже служить йому сатана, який зібрав для нього безліч грошей. Не тішило це золото юної дівчини, адже вона бачила у мріях своїх чоловіка старанного, цнотливого та побожного.

Проїшов рік. Карпо накупував панові у місті дорогих подарунків і приїхав на буланім коні нагадати про обіцяне. Послали по Гапчиного батька, загадали лаштуватися до швидкого весілля. Плакав бідний Герасим зі своєю жінкою над долею дитини і молився, щоб Бог був їй опікуном. Гапка ж приховувала скорботу свого серця, щоб не розтривожити ще більше батьків. Узявши шовкові стяжки, які найбільше любила, і кілька шматків кужелю, що саме ткала, пішла до церкви і, повісивши все це на ікону Пречистої, лягла ниць, зойкаючи і заливаючись слізьми; і всі, хто був там, також не могли стримати сліз. Після богослужіння

вона витерла сльози і повернулася до батьків зі спокійним обличчям.

Дали заповідь. В неділю Карпо з Гапкою взяли шлюб в церкві. Він, веселий і гордий, стояв, випнувши груди, волосся на голові підстрижене по-панськи, на шиї шовкова хустка, на ногах блискучі чоботи, кунтуш з тонкого сукна. Словом, коли б хто не знав, що Карпо наш брат, то за півверсти ще зняв би шапку і вклонився. Вона, навпаки, смутна, обличчя — бліде, змінилася вся, ніби в неї сухоти, блиск очей загас під слізьми. І казали, що свічки в молодих горіли так тьмяно, що дехто зі страхом поглядав на це, шепчучи: «Не буде тут щастя. Життя їхнє затьмиться печаллю».

З церкви Карпо з друзбами і молодою жінкою поїхав на поклін до пана, а з маєтку — до хати Гапчиних батьків. Весілля було Бог знає по-якому. Карпо з дитинства був двірський; звичаї наші сільські йому вже здавалися смішними і не подобалися. Не говорили гості жодних орацій, не співали весільних пісень, не покликали навіть дударя, і молодь не танцювала. Весілля в Герасимовім будинку скидалося на поминки. І швидко юна пара з гістьми поїхала звідси до своєї хати, де вже Карпо тільки те й робив, що хвалився своїм двірським лиском та багатством і хотів, щоб його всі хвалили.

Покликав дударя, кинув йому, ніби чиновник який, кілька срібляників і наказав грати. Гарно заплатив також і жінкам, щоб співали; з вимушеною привітністю, мов панич який, просив хлопців і дівчат стрибати. Не було там щирості, а ось їжі і питва — аж задуже. Чарки з горілкою майже без відпочинку переходили з рук у руки. Галас у будинку, музика грає, молодь стрибає; він оповідає про свою дворову службу, про прихильність, яку заслужив у пана. Одна Гапка — як забита; було жалко навіть на неї глянути.

На дворі хоч і темно, але тихо. На чистому небі північ. Гості, захмелілі від міцних напоїв, веселилися. Неждано наче блискавка освітила будинок і якийсь незвичайний шум почувся за стіною. Потемніло полум'я свічок, всі затихли та позирали одне на одного. Карпо мовби спав з лиця і, як непритомний, гучно промовив:

— Прибув мій гість, — і зразу ж заговорив до своїх друзів на іншу тему.

Але після цього випадку настала дивна зміна в тому будинку; кожним оволодів якийсь неспокій, дехто з присутніх бачив загадкові і страшні прояви: то на дворі, то в темних кутках хати. Одному здалося, що якесь страшидло, заросле волоссям, через стіни вдивляється у вікно; другому — що на печі сидить якийсь карлик з величезною головою, чорний, як вугіль; інші бачать ніби того

чорнокнижника, який учив пана штукам сатанинським і золото робити. Карпо, помітивши тривогу окремих гостей, сміявся, говорячи, що це міцна горілка творить такі диви, наказав дудареві грати і співати пісні. Серед гамору і одуру забули про все.

Відчиняються двері: заходить чарівник Парамон. З-під густих брів огнистим оком пробіг він по гостях і, стоячи ще біля порогу, сказав:

— Кланяюся вам, поважні гості! Нехай вашу веселу кампанію радість не покидає, а юній парі зичу згоди, любові, багатства і завжди так весело приймати і частувати сусідів і добрих друзів.

Карпо привітав його, запросив, щоб сів на лаві на покутті, та підніс йому горілки і закуску.

— А де ж твоя Гапуля, господиня молода? Чи вона така зайнята, чи, може, мене не пізнала? Я старий, а вона надто юна, і їй ще треба учитися, як жити на світі.

Карпо підвів Гапку. Парамон зиркнув на її зажурене обличчя і сказав:

— Не сумуй, проживеш, покохаєш, і буде добре.

Яким, один із гостей, був колись із Парамоном у великій неприязні. А що був у добрім гуморі, бо не любив обминати келишка, то згадав незгоди минулих часів, і, заклавши руки за пояс, став перед Парамоном і, дивлячись йому в очі, сказав:

— А! Чолом! Щойно кішка хвіст свій лизала.
А вона ж тебе в гості чекала.

Всі поглянули на Якіма. Нікому не сподобалося, що він, захмелівши від горілки, насмілювався жартувати з Парамоном. Боялися, щоб не вийшло з цього якого нещастя, адже всі і раніше вірили в силу Парамонових чарів; вірили, що він не тільки може наслати на людей різні хвороби і сказ, але, коли схоче, то і ціле весілля оберне на вовків.

Парамон глянув на нього із в'їдливою усмішкою:

— А ти, — сказав глумливо, — іноді так спритно підкрадаєшся до панської чи сусідської спіжарні чи туди, де білять полотна, що тебе не тільки вартівник не почує, але і собака такого гостя не занюхає.

— Га! Я добре пам'ятаю, як звинуватили мене в крадіжці полотна, — одізвався Яким, — ти ворожив на решеті, називаючи імена усіх наших селян. Решето повернулося на моєму імені і на імені Грицька-дударя. Дружина економа повірила твоїм чарам, і нас лупцювали без милосердя. А згодом виявилось, що ми невинно прийняли тую покуту. Підлі твої вчинки, і в чарах твоїх нема жодної справедливості.

Тут відгукнувся і дудар Грицько:

— Га! Так, пам'ятаю і я. Слід було б за твої брехливі чари києм подякувати, та так, щоб ти і з землі не встав.

Парамон не міг стерпіти, що брехню приписують його чарам. Заіскрилися очі, почервонів увесь, схопився з лави. Всі перелякалися. Карпо схопив його за плечі та став просити, щоб подарував їм, бо ж п'яні, не тямлять, що говорять. Побачивши це, прибігла Гапка, схопила його за руку, стала перепрошувати за ту неприємність, якої він у них зазнав. Також Якимі і Грицька попросила, щоб забули про минуле і помирилися з Парамоном. Карпо поставив на стіл горілку і запросив випити по чарці та забути колишнє.

Чарівник трохи заспокоївся.

— Добре, — відказав, — не турбуйтеся, я помирюся. Нема в мене не тільки бажання перешкодити забаві, але хочу, щоб вона зробилася ще веселішою. Нехай собі Грицько весело грає на дуді, а Яким стрибає, — і з хитрою усмішкою додав: — Ну, ідіть, запросили нас господарі і юна господиня випити по чарці горілки. Ще півні не співали: тепер саме час повеселитися.

Яким не відмовився від горілки та й Грицько за його прикладом випив з Парамонових рук по келишку; згодом ще раз повторили.

— Згода! Згода і мир поміж нами, — кричали гості. — Столи гнутья від вгощень, досить і напоїв, і закуски, нумо пити, грати, зичачи молодим багатства, здоров'я і довгих років.

Залунали пісні. Грицько надмухав свою шкіряну дуду, зазвучали музика і спів. Молодь почала стрибати. Парамон, замислено, але з підступним виглядом, поглядав то на дударя, то на Якіма. Якийсь час тривала весела забава. Але раптом Грицько почав якогось скаженого «козака», гості кричали, благали, щоб грав щось спокійніше, але він не звертав уваги, нікого не слухав, а все грав та грав своє без жодного ладу. Тут Яким вибіг на середину і почав, як шалений, стрибати невідомо що; ніхто не міг второпати, що з ним зробилася: очі вирічилися, обличчя змінилося.

Люди стали благати їх, щоб один покинув грати, а другий — стрибати. Нічого не допомгло. Жодних просьб вони не чули. Звар'ювали обидва. Хотіли їх стримати — мурмочуть щось незрозуміле, вириваються, знову стрибають, а дудар грає безперестанку.

Парамон збоку дивився на це і голосно сміявся.

— Не рухайте їх, — казав, — нехай повеселяться. Іншого разу не захочуть зі мною зачіпатися.

Карпо став просити, щоб вибачив їм і наказав спинитися.

— Нехай ще погуляють, — відповів Парамон. — Це їх навчить шанувати людей, розумніших за себе.

Довго покутували дудар і Яким. Вже і північ минула, і вдруге півень проспівав. Нарешті Грицька покинули сили: він випустив з рук дуду і впав на підлогу. Яким хитався, весь почорнів, ніби перед смертю. Так задовольнившись помстою, Парамон щось пошептав, дав їм води і, коли вони заспокоїлися, узяв шапку, вклонився господарям і пішов додому.

Цей випадок порушив весь лад. Гості почали дякувати господарям за їхню привітність і, зичачи багатства і щасливих днів, виходили за двері.

Після свого весілля Карпо почав жити не по-нашому: швидко побудував другий будинок з великими вікнами, посадив сад, де цвіли вишні і яблуні, і житло його більше скидалося на шляхетську садибу, ніж на просту хату. Так зафанаберився, що посадив під вікнами такі ж самі квіти, як і в панському саду. Гапці заборонив носити керсетку і хустку, а наказав одягатися в такі перкалеві сукенки, які носять шляхтянки. Не хотіла вона міняти свого вбрання. Знала, що всі, бачачи її в двірській убері, будуть називати гультайкою. Але

все-таки мусила погодитися з його волею і в такому вигляді поливала квіти.

Пан бував у них на гостині. Мав Карпо гроші, мав і пошану, але чи ж у цьому щастя? Весь час він був неспокійним у думках своїх; жодному парубку ніколи не сказав ласкавого слова, і Гапка не могла йому догодити. Її не часта усмішка здавалася йому насмішкуватою, її побожність називав дурницею, її молитви були йому, наче муки. Якось наказав, щоб із жодним парубком не розмовляла, і гнівався, що вона його не слухає. Бог знає чого хотів.

Іноді лаяв свою дружину, що вона лінива, бо відразу після заходу сонця іде відпочивати, і не хотів, щоб вона займалася допізна якою-небудь працею або молилася. Опівночі іноді вставав з постелі і коло дверей або через вікно розмовляв невідомо з ким, вибігав за двері і невідомо де пропадав, аж поки півень не заспіває.

Мав він приятелів, яким давав гроші і з якими заливав свій неспокій горілкою; бувало, що по кілька днів не бачили його вдома.

Якось, коли челядь після денної праці вже відпочивала, Гапка сиділа самотня в покої і чекала чоловіка. Тут раптом, ніби від блискавки, світло освітило стіни. Згодом знову зробилося темно. На Гапку напала якась тривога. Мовби боячись чогось, поглянула вона в темний куток. Кіт, пирхаючи, скочив від дверей і, наїжившись, замер серед хати,

світязи неспокійним оком. І тут заходить молодик, гарно вбраний, на руці багато золотих перснів, підперезаний широким червоним поясам. Гапка глянула на незнайоме обличчя, що здавалося досить приємним, тільки погляд його був проникливим і перше враження моторошне.

— Чолом юній господині, — промовив незнайомиць. — Що ж ти сидиш така самотня, мов сирота яка? Ти, либонь, мене не знаєш, але я тебе часто бачив і добре знаю. А де ж Карпо?

— Не знаю. Третій день, як його не бачу. Десь у знайомих, а може, поїхав до міста. Чула я, щось таке говорив.

— Що йому робити в місті? Гуляє собі, а користатися щастям не уміє. Золото і срібло ряхтить, а яка з нього користь? А міг би дива творити. Міг би збудувати кращий будинок, аніж цей; такий, про який у казках оповідають, що весь світиться золотом і сріблом. Міг би й сад розбити, як той, де дозрівали золоті і срібні яблука, де співали б райські птахи; під вікном росли б у нього квіти, яскравіші за зорі на небі. З'їхалися б чимало панів подивитися на ті дива. І жив би він краще за короля. Ти юна, пристойна і розумніша за нього, то почни сама господарювати, а я буду тобі помагати, і ми здивуємо світ.

Говорячи так, він сів на лаву біля неї. Гапка, зазираючи йому в очі, спитала:

— Чи давно ти знайомий з моїм чоловіком?

— Знаю його з дитинства. Я мандрую по світу і служу щасливим людям. Ти щасливіша за інших і я тобі хочу щиро служити.

— Хто ж ти такий і як твоє ім'я?

— Навіщо тобі знати мого ім'я? Я твій приятель. погодься тільки на мої бажання і мої послуги, а згодом довідаєшся про все. — І, сиплючи золото на землю та дивлячись на Гапку, додав: — Бачиш, що я можу.

— Я не хтива, хочу тільки спокою душі. І нехай мене опікає Пречиста.

Ледве вимовила вона ім'я Матері Божої, як гість спалахнув полум'ям і зник у млі ока.

Гапка з пронизливим криком вибігла за двері і знепритомніла. На її крик позбігалися парубки, знайшли її у сінях: вона лежить, як нежива. Ледве її отямили.

Безсонна була та ніч. Не спала Гапка, сиділи коло неї її слуги, хвилюючись за здоров'я пані.

Вранці повернувся до хати Карпо. Коли йому розповіли про цю пригоду, він поблід і з тривожними думками довго походжав сюди-туди. Нарешті підійшов до жінки і сказав:

— Що ж ти наробила? Коли посіяно, треба жати, а інакше — людям на посміх.

— Не сіяла я того лихого зерна, — відповіла вона, плачучи. — Лучче померти, ніж скористати з того жнива.

Він кинувся до жінки з кулаками, але вона вискочила за двері і сховалася, поки не минула його лють.

Відтоді Карпо зовсім занехаяв господарство і рідко коли посилав на панщину своїх парубків.

Економ дивився на це крізь пальці і все йому дарував, адже Карпо заявив панові, що хоче бути вільним, і великі гроші обіцяв, щоб викупити себе і землю, на якій жив.

Якось увечері в будинку за своїм звичаєм Карпо схопився, підійшов до вікна і сів у задумі. Чути було, що він розмовляв сам із собою. Дружина попросила його, щоб він заспокоївся. Карпо тільки відказав:

— Повернуся завтра, — гримнув дверима і пішов невідомо куди.

Гапка покликала до себе знайому жінку, бо боялася одна ночувати. Ледве тільки задрімала, чує, що хтось торкнувся її руки гарячою долонею. Глянула і бачить: той чоловік, що її недавно наполохав, стоїть, чудернацьки вдягнений, позирає на неї, і очі його горять, як дві свічки, на голові шапка і пояс, яким він підперезався, червоні, як вугілля чи розпечене залізо. Гапка заціпеніла від

страху, ледве руку змогла підняти, щоб перехреститися. І він вмить зник.

Гапка розбудила свою товаришку і розказала їй про привида. Вони якийсь час розмовляли, а коли заспокоїлися, то знову те марево з'явилося перед ними і знову зникло, щойно вони згадали Ісуса і Марію. Тоді вони встали з ліжка і, запаливши світло, молилися, аж поки півень не заспівав.

Після цієї пригоди Гапка послала до своїх батьків жінку, щоб та повідомила про те, що з ними сталося, і просила порадити, що робити в таких випадках.

По всій волості розійшлася чутка про те, що змій страшив Гапку, приходячи до неї в різних личинах. Карпо ж доводив усім, що ці чутки неправдиві, що його дружина схибнулася, а може, чорт і провідує її за якісь гріхи.

Герасим зі своєї жінкою, коли сонце вже хилилося до заходу і в полі закінчилась праця, пішли провідати свою дочку. Гапка, як побачила їх через вікно, то з великою радістю вибігла назустріч і зі слізьми оповіла про свої біду.

— Ну от, — зітхнув Герасим, — коли я ще перед весіллям говорив економу і іншим двірським людям, що Карпо вигодував собі змія, який дає йому багатство, то сміялися і кпили з мене: «Ти, дурню, плетеш невідомо що». А коли це дійшло до пана, то він розгнівався: «Слухай, хаме, коли будеш

молоти ці дурниці, то дістанеш сотень п'ять різок і половину голови виголю, як божевільному». Що ж вони тепер на це скажуть?

Мати, плачучи, сказала:

— Як тільки зберемо урожай, тоді підемо разом до Пречистої. Переконай і його, щоб ішов з нами і висповідався. Бог змилується. А ось це в мене свячені трави і церковне кадило, якими кожен вечір будеш обкурювати хату, і, може, дасть Бог, усе направиться.

Так, сидячи, розмовляли вони, а Карпа у той час не було. А тут і смеркло, у хаті потемніло. Ніч була тепла, небо чисте. Повітря таке тихе, що, здається, волосина не ворухнеться на голові. Після вечері, адже погода була чудова, парубки пішли ночувати в поле при конях; інші в стодолу на свіже сіно. В хаті тільки Гапка не могла наговоритися зі своїми батьками. Тихо було всюди, тільки раз по раз потріскував гніт свічки, яка догоряла. Гапка роздмухала вогонь і кинула на жарини свяченого зілля. Відразу ж з-за стіни пролунав мовби шум раптового вітру, і блискавка пробігла по будинку. Задрижали всі.

— Ось він, — повідомила стривожена Гапка.

Усі змовкли і, молячись, чекали, що буде далі. У печі стояли горщики. Один з них підлетів догори, упав на підлогу і розсипався на дрібні черепки. Збан з квасом, який стояв на лаві, вискочив на стіл, а зі

столу кинувся на землю і розлетівся на друзки. Кіт злякався, зблиснув очима і, пирхаючи, сховався під лавою. Різне хатнє начиння почало літати з кутка в кут.

Герасимова жінка зняла з себе мідного хрестика:

— Нехай він буде твоїм захисником, — сказала і вдягла на шию доньці.

Коли благочестива жінка вимовила ці слова, дрібні, мов град, камінці, вилітаючи з темних кутків, відскакували від стін, а важкі каменюки вилітали з печі. Батьки з дочкою, закликаючи на допомогу Пречисту, вибігли за двері.

Зібралася вся челядь та зі страхом і здивуванням поглядала на будинок. З вікон і від стін летіло каміння різної величини. Всі позирали на цю дивовижу і не знали, що робити.

Минула північ, заспівав півень. Врешті стрілянина вщухла. Проте ніхто не відважувався увійти до будинку. Челядь чекала сходу сонця на подвір'ї, а Гапка пішла з батьками до їхньої хати.

Коли сонце було вже високо, приїхав Карпо. В хаті пусто. Зустрів одну тільки наймичку, яка прийшла з поля, побачивши, що повертається господар. Спитав у неї:

— Що тут сталося? Де моя жінка?

Наймичка оповіла йому, як все було. Карпо налякався й поблід.

— Вона мене загубила, — закричав і відразу пішов до чарівника Парамона.

Звістка про подію того самого дня розійшлася по всій околиці. В панському маєтку одні повірили, що то все робота сатани, інші ж сміялися, кажучи, що тут просто чийсь бешкет. Герасим повідомив про все священику, просячи щоб він цього ж дня освятив Карпову садибу, в якій поселився сатана.

Над вечір цікавий люд поприходив з усієї волості, щоб побачити ті дива.

Прийшов економ і з ним багато молодих та сміливих хлопців з маєтку, які, не вірячи в сатанинську силу, сподівалися, що зловлять якого-небудь бешкетника. Кілька з них, не зважаючи ні на що, навіть відчинили двері і хотіли увійти до будинку, але не встигли стати на порозі, як усі з криком кинулися назад, бо камінь луснув одного з них так, що хлопець ледь не знепритомнів. Люди відступили трохи далі від будинку, а каміння щораз то густіше сипало звідти.

Карпо від розпачу змінився весь і, мов очамрілий, проклинаючи дружину, сусідів і челядь, хотів увірватися в хату, але йому не дозволили. Парамон, що стояв поряд, шепотів щось, але своїми чарами вже не міг допомогти. Пан, опанований цікавістю, приїхав також і, не відважившись наблизитися до хати, наказав оточити садибу і чекав, який кінець буде цим жахам.

Священик учинив святий обряд і, коли зі свяченою водою хотів підійти до стін, умить весь будинок охопило полум'я, і будівля звалилася.

Здивований люд, дивлячись на таку помсту злого духа, здвигав плечима. На місці, де стояв будинок, тліло тільки вугілля і диміли головешки. Священик повертався додому, роздумуючи про безглузді вчинки своєї пастви. Парамон, відходячи, трусив головою і ляяв нещасного Карпа: «Добре, дурню: як постелив, так і виспався».

По всій околиці, у сільських хатах і в панському палаці, довгий час говорили про цю пригоду. Карпо невідомо де подівся після тієї страшної пожежі. Зник і вже більше не провідував ні своїх приятелів, ні тестя, ні жінки. Різне про нього думали. Одні міркували, що він злигався з лиходіями, які переганяли крадених коней. Інші селяни казали, що зустрічали Карпа зовсім безтямного, зачувши їхні голоси, він, як дикий, утікав у ліс.

Минуло кілька тижнів. Шукаючи качок, якийсь ловець ішов берегом озера. День видався хмарний, хвилі билися в берег. На піску біля самої води він ще здалеку побачив викинутий водою труп, якого хвилі вкривали піною. Важко було пізнати, чиє це тіло, але одяг і перстень на руці вказали на Карпа. Так нещасний скінчив своє

життя. Без молитви і без священика там таки на березі труп закопали.

Гапка кілька років жила при батьках, від печалі і страху весь час хворіла. Після смерті батьків і вона згасла, як свічка. Царство їй небесне. В своєму благочестивому і цнотливому житті була вона зразком для усіх навколишніх жінок. Хоч було це давно, проте і тепер там, де вона слізьми поливала сад, зеленіють вишні і яблуні, і квіти там щовесни найгарніше цвітуть, дівчати в святкові дні плетуть з них вінки і прикрашають ікону Пречистої.

ЗУХВАЛІ ВЧИНКИ

Коли був я ще зовсім молодий, пам'ятаю, жив у нашому селі селянин Антін. Мав він гарне господарство, біди не знав, а що був бездітний, то узяв дитя невідомо від яких батьків. Його охрестили Василем. Антін виховував його, як свого рідного. Коли хлопець виріс, то почав гонити худобу на випас, але був великим ледарем і збитошником. Завсіди скаржилися на нього: то корови пустить на засіяне поле, то облає когось гидкими словами, то каменем кине. Ідуть скаржитися Антону, але Антін любив його і не хотів нічого слухати, а потурав у всьому, а той ріс і робився все гіршим і задерикуватішим.

Зібралися одного разу на панщину. Було то після св. Петра, і Василя також послали на роботу. Він, як звичайно, з кожним зачіпався, ні про кого доброго слова не сказав. Був тоді день дуже спекотний. Ополудні вїйт наказав покласти коси і перекусити чим хто має. Усівшись на лужку в коло, говорили ми про те та про се. Раптом бачимо, як один селянин, що було відійшов чогось від нас, стоячи у гаю, махає рукою і кличе до себе:

— Швидше, швидше, ходіть сюди, покажу вам диво!

Ми побігли туди. Селянин показав рукою на недалекий бір:

— Гляньте, що робиться.

Ми побачили перед собою дивиса нечувані. Полісун іде бором, голова вища сосен, а перед ним вибігають на поле величезні череди білок, зайців та інших звірів; у небі застять сонце, відлітаючи геть, тетеруки, куріпки та інше птаство. Полісун вийшов з лісу, перетворився на карлика, і зразу ж з поля і лугів піднялися мотилі та інші комахи і, мов темна хмара, закрили усе навкруги.

Збитошний Василь схопив камінь на полі, підбіг туди, де стояв Полісун серед трав, і кинув у нього каменем, гукаючи:

— Згинь, пропади!

Полісун, закричавши страшним голосом, що аж листя посипалося з дерев, піднявся з трави, ніби

величезний чорний птах і, голосно б'ючи крилами, сховався за лісом.

Нас охопив неспокій. Дивимося всі на Василя, дивуючись його відвазі. А він, від гордості за свій учинок, сміявся до сліз. Був між нами один досвідчений чоловік, який сказав:

— Чув я від старих людей, що така зухвалість приносить лихо. Вигорять тут ліси і пущі, буде мор на худобу, але і тобі, Василю, не мине це безкарно.

— Що мені до того, — відповів Василь. — Я радий, що в дідька гарно каменем поцілив, нехай не виганяє з наших лісів птахів і звірів.

Чутки про це розійшлися по всій околиці; такі хлопці, як Василь, хвалили його відвагу, і він усюди гонорився своїм учинком. Але досвідчені люди, які краще все це розуміли, зі зневагою слухали тії вихваляння. І Антін, тихий чоловік, засмутився, коли почув про те.

Інший випадок був ще страшніший; коли згадаю — аж волосся на голові стає дуба. Одного разу (також на панщині) згрібали ми сіно. День був ясний і спокійний; на сході з'явилася хмара, і далеко, мов із-під землі, обізвався грім. Тут бачимо: іде схожий на стовпа, вихор, піднімаючи вгору пісок і все, що йому попаде на дорозі. Крутячись виром, минає поле недалеко від нашої сіножаті. Зі здивуванням дивимося на це. Але Василь кидає

граблі, біжить полем, зустрічає стовп вихору і, простягаючи йому руку, кричить:

— Як ся маєш, брате!

А з клубів пилу подає і йому хтось чорну, як вугіль, руку. Стовп, крутячись, пішов далі полем. Страх охопив усіх нас. Повернувся Василь, але ніхто йому слова не посмів сказати. Зрозуміли усе, що він запанібрата з духом проклятим.

З того часу ніхто з ним розмовляти не хотів; всі його боялися, і навіть ті почали від нього утікати, з ким раніше дружив.

Вся волость про це дізналася, дійшла чутка і до вух пана та економа. Вони не хотіли цьому давати віри, і коли якось пан в маєтку запитав самого Василя, чи правда те, що говорять, він, лаючи всіх, відповів:

— Тим дурням завше щось примариться, аби розносити брехню і плітки.

І пан його не зачіпав.

Антін, добрий чоловік, завжди Василю вселяв страх перед Богом, напучував, змушував ходити до церкви і молитися. Він же сміявся зі всього, усім погорджував та ішов замість служби Божої до шинку.

Нарешті вирішив оженитися. Антін вважав, що гарна дружина і зміна в житті виправлять його. Посилав сватів не тільки в свою, але і в чужу волость. Але всюди відмовляли, бо слава про

Василеві пригоди і про його лихий характер розійшлася далеко.

Василь погорджав усіма і насміхався зі всього, кажучи, що він давно вже сам собі вибрав наречену, яка йому найбільш до вподоби. Не хотів спочатку про це нікому говорити, але тепер оголошує всім, що закоханий в Оринину дочку Галю, що признався їй і вже отримав від неї згоду.

Почувши це, Антін вельми засмутився і раїв йому відмовитися від цього наміру, бо про Орину ходять чутки, що вона жінка лиха і чарівниця, а яблуко від яблуні недалеко котиться, то, може, і дочка буде такою. Проте всі поради були даремними і Василь ще частіше почав відвідувати Оринину хату.

Дивлячись на його прихильність до Галі, одні сусіди із сміхом казали:

— Пізнав рівний рівного, буде пара дивная.

Інші хвалили: Галя буде доброю жінкою і не піде материними слідами. Були і такі, що казали, мовби його любов не справжня, а мовби йому піднесли щось у напої, і хоч він і запанібрата з чортом, а таки трапив на спритнішу і сам був зачарований.

Щиро старався Антін змусити його відмовитися від свого наміру. Нарешті пригрозив, що відречеться його, таку невістку не прийме до хати і молодим на господарство нічого не дасть.

— Я й не прошу ні в кого нічого, — відповів Василь. — Знайду все сам, добуду і гроші. І такий опікун, як ти, може, сам прийде колись до мене за позикою.

Антін пішов до кума Мартина. Був це чоловік поштивий і говіркий, готовий кожному дати раду і допомогти, тому і любила його вся волость. Мартин охоче пообіцяв придивитися до цієї справи і вирятувати парубка від того захоплення. Дав навіть слово, що затоваришує з ним і відговорить від женячки.

Коли Василь почув від опікуна, що не буде мати жодної допомоги, вирішив шукати скарби, хоч би й були вони закляті чи силу сатанинську мали. За дві версти від нашого села був при дорозі пагорб, оточений з двох боків сосновим лісом. А на пагорбі лежав величезний камінь, який люди називали Змієвим. Старі люди про нього оповідали так.

Одного разу влітку тихої, погідної ночі з півночі на південь летів, палаючи вогнем, змій, ніс нібито з собою багато золота і срібла грішникові, який продав чорту душу. Бачили це подорожні і люди, що верталися з панщини. Раптом розкололась блакить неба, розлилося велике світло, люди, молячись, впали на коліна, а змій, вирізьблений променем небесного світла, завмер, упав на пагорбі і перетворився на камінь. Скарби ж, золото і срібло, які він ніс із собою, самі закопалися в землю, і з

того часу з'являлися вночі в різних кінцях пагорба в різних образах. Одні бачили на камені Плачку, яка витирала собі сльози вогняною хустинкою; інші, ідучи пізньої пори дорогою, зустрічали карликів, чорних і товстих, як діжечки, що котилися пагорбом; іншим ввижалися чорні козли, що скакали із землі на камінь, а з каменя на діл, і багато інших дивовиж.

Казали, що коли хто насмілиться біля цього каменя заночувати, тому ті скарби і дістануться. Василь був сміливим, не боявся нічого, адже раз уже з сатаною, що їхав на вихорі, вітався, як з братом.

Після заходу сонця, коли вечірній сумерк закутав поля, подався він на пагорб і сів на камінь. Хмари закрили небо, темно в полі, усюди глухо, в лісі, що чорнів перед ним, озвалася сова; Василь побачив, як снували перед ним тіні, повзли з-під каменя, сикаючи, вужі, стрибали навкруги страховиська з собачими головами і козлиними ногами. Василь сміливо поглядав на це, міркуючи, що зараз йому з'являться скарби. Раптом побачив, як хтось повернув з дороги і наближається до нього. Це був Мартин.

— Що ти тут робиш? — запитав, усміхаючись. — Напевно, скарби шукаєш?

— Шукаю, але чого ти прийшов? Ти затримав мене на порозі великого багатства, вирвав з рук

моїх щастя, отже заслужив, аби я тобі голову каменем розкроїв.

— Не гнівайся. Я розкажу про кращі скарби. — І, сівши біля нього на камені, сказав: — Слухай, Василю, ліпше йди додому. Здоров'я, поштива праця — це найдорожчий скарб для гарного чоловіка. Погано, коли хто шукає допомоги від нечистого. Ти ще молодий, працуй, Бог допоможе. Антін, опікун твій, дітей не має; коли будеш слухняним, то все, що має, тобі заповість.

Василь розгнівано сплюнув і, бурмочучи щось, одійшов.

З того часу не вертався додому. Антін, бачачи його велику затятість, заспокоївся і чекав, що з цього вийде. Знайомі приносили різні звістки про Василя. Одні казали, що знайшов якусь гультяйську зграю та зайнявся розбоєм, а набуті гроші пропиває в шинку. Інші — що живе в Орини, навчається чарам, і навіть бачили, як він з Галею і Ориною ходив лісами і болотами біля озер, збираючи трави, на яких ніколи роса не висихає.

Мартин хотів би зустрітися з ним, але не випадало. Не насмілювався йти до Орининої хати, боявся гостинності чарівниці.

Одного разу в неділю надвечір подався Мартин до шинку з надією, що, може, зустрінеться з Василем. У шинку було людно, Мартина запросили до столу, частують горілкою. Жид Есель

радий гостям, наливає горілку, ставить на стіл і крейдою записує на стіні рахунки, домовляючись, що коли восени буде новий хліб, то приїде до них, пригостить господарів горілкою, а ті віддячать збіжжям.

Зайшла мова про Василя і його любку, одні хвалили Галю, що гарна дівчина і була б доброю жінкою, коли б вийшла заміж за гарного чоловіка, а не за Василя, який побратався з чортом; інші ж Василя, Галю і Орину називали негідними людьми. Коли ця суперечка затягнулася, Есель, що стояв у кінці столу, сказав:

— Послухайте, ви несправедливі до Василя. Василь — чоловік добрий і дбайливий; коли прийде з товаришами до мене, то завжди платить готівкою. А Галя, ай то Галя, гарна дівчина, одягається, як панянка, та і в Орині я нічого поганого не бачу. Ну і що, коли вона чаклує? Вона чаклує, щоб мати гроші, а гроші дуже потрібні кожному; вона і допомагає: лікує зіллям людей.

Раптом відчинилися двері, і зайшов Василь з піднятою головою, шапка — набакир, а з ним кілька дружків. Роззирнувся й, побачивши Мартина, насупив брови.

— Як ся маєш, Василю? — привітався Есель. — Давно тебе не бачив, вже дні три. Я і моя Сара думали, що з тобою таке, а тепер оце щойно гомоніли з людьми про тебе.

— Я знаю, що люди про мене говорять: собаки гавкають, а вітер носить. Та мені байдуже. — Він сів на лаві, сперся ліктями на стіл і гукнув: — Дай нам горілки, але доброї.

— А може, Василь просить горілки солодкої? Я саме привіз із міста, хоч вона й коштує дорого.

— Дай дорогої. — І кинув кілька гривеників на стіл.

Жид вмить поставив келишок і пляшку горілки.

Люди за другим столом поглядали на це здивовано і перешіптувалися. Максим, який уже добре собі закропився, голосно розсміявся:

— Ого! Як бачу, ти, брате Василю, розбагатів не по-нашому, вже п'єш панську горілку. Напевно, ночував коло Змієвого Каменя і знайшов гроші або, може, Орина, що має бути твоєї тещовою, якимись чарами насипала тобі срібла повні кишені.

Василь зиркнув з-під лоба зі злістю:

— З тобою ніхто з нашого товариства не говорить і ніхто до розмови не просить, то й не мішайся, а то так зав'яжу тобі вуса, що другий раз не відважишся дурниці верзти.

— Зав'яжеш мені вуса? Ой-йо-йой! Дивіться, вже навчився чаклувати від Орини, уміє вуса зав'язувати! Дивись, щоб не скалічив так, як твоя майбутня тещова. А чи знаєш, чому вона на ліву ногу кульгава?

— Мовчи, коли з тобою ніхто не балакає.

— Ніхто не балакає, то будуть слухати. А я розкажу всім — послухайте! — розкажу вам, чому Орина кульгава. Це їй від Грицька подарунок. Сам оповідав мені під секретом.

Одного разу ввечері, як сонце сіло, повертався він з косою з поля додому і почув, що чарівниця кличе корів, називаючи кожную за її мастю. В вечірній тиші чути було, як по селах відзивалися муканням корови; замукали також і в його оборі. Він перелякався, що залишиться без молока, і побіг туди, звідки чувся голос, щоб довідатися, хто та чарівниця, підкрався тихенько і що ж бачить? Орина, сидячи на плоті з розкудланим волоссям, диким співом насилала чари.

«Буде біда, — подумав собі. — Треба їй як-небудь перешкодити». Побіг він додому і поклав над дверима в оборі свячені трави і воскову свічку. Ледве одійшов кілька кроків, бачить, прилетіла сорока і стала розкидати трави і дзьобати свічку. Грицько кинувся в хату, схопив рушницю, набиту дрібним шротом і вистрілив — посипалося пір'я, проте сорока полетіла геть.

Наступного дня він почув, що Орина поранена в ліву ногу і лежить хвора у ліжку. Зрозумів усе і подумав собі: «Буде мати пам'ятку». Проте боявся помсти, бо вона незабаром зав'язала на нього залом

у житі. Але залом він спалив на осикових дровах, і чарівниця сама ледь не загинула.

Василь в гніві схопив пляшку, кинув її в Максима і попав у самі груди. Тут вони підскочили одне до одного, і зчинилася бійка.

На щастя, з поблизького маєтку їхав верхи економ і, почувши пронизливий крик орендаря, завернув до корчми. Есель вибіг назустріч економу.

— Ай, добродію, бійка в шинку, насильство, що ті п'яниці шкоди мені наробили!

Економ зіскочив з коня і звелів негайно припинити бійку, бо завтра за п'ятику всіх суворо покарають і кожен заплатить за вчинену шкоду. Парубки вгомонилися. Економ вигнав їх з корчми і вони розійшлися в різні боки, погрожуючи одне одному відімести.

Назавтра в маєток прийшла заплакана Орина і оповіла панам, що незичливі люди всюди говорять про неї, мовби вона напускає чари, щоб шкодити іншим, робить на збіжжі закрутки і відбирає молоко в корів. Присягалася, що ніколи нічого подібного не чинила. Звичайно, старалася людям допомогти у хворобах, лікуючи їх зіллям, сила яких тільки їй відома. І ця незичливість до неї панує у всій околиці. Про Василя, якого обмовляє Антін, також говорять, мовби і він побратався з чортом. Але ж і це тільки вигадки. Справді, Василь — чоловік молодий, нестриманий, бо ще не спробував у житті

біди, але з часом переміниться. Він упадає за її донькою, але і цю сироту люди кривдять, лихе про неї говорять.

— Чув я про Василя, що він не слухає свого опікуна, і начебто зустрівся з вихором та вітався з ним, ніби зі своїм братом. Цього не варто робити, краще жити з Богом. Скажи Василеві, нехай не займається дурницями та ходить до церкви і працює. Ну, іди ж додому і заспокойся, я твоїй доньці справлю весілля в маєтку, бо чув, що дівчина вона гарна і працювита.

Того ж дня пан наказав покликати Антона і щоб Василь перепросив свого опікуна. Антонові ж наказав, щоб не боронив Василю одружитися з Галею, а допомагав їм, бо вони обоє сироти. І сам обіцяв виділити йому найкращі землі і дати худобу на розплід.

За кілька днів дали пробощу на заповідь. А там і весілля справили.

Пан з Антоном дали молодим усього, що ті потребували, щоб завести заможне хазяйство. Але Василеві з господаркою не велося. Одна біда його підстерігала за іншою. Виженуть пастухи отару в поле, вибіжить з лісу вовк, схопить барана і втече. Коли роззирнуться, то виявляється, що то Василів баран. І скільки це не повторювалося, то завжди вовк ніби навмисне вибирав тільки Василеве. Ходять гуси полем, вскочить лисиця і подушить їх

— гуси теж Василеві. А то, було, корова його заблукала біля озера й провалилася у болото, поки прибігли на допомогу, вже втопилася. І ці нескінченні страти довели його майже до злиднів.

Якось загорівся бір, збіглася вся волость, та не дали ради, полум'я, як хвиля на озері, розійшлося по всьому бору. Шугаючи вгорі, воно охоплювало густими лапами ялини і сосни, а дим, як страшний туман, закрив усе небо і землю так, що ледве можна було дихати. Неподалік був Василів будинок, іскринка залетіла на тік, і згоріло збіжжя.

В ті дні селяни казали, що це відімстив Василеві Полісун, якого він колись вдарив каменем, коли той звірів і пташок переганяв з одного лісу в другий. Тоді то один дід напророчив йому пожежі і мор на худобу. Василь з горя ще частіше почав провідувати шинок. Його дружина і теща працювали день і ніч і старалися відвернути його від лихого. Але він знову навернувся до безбожних своїх учинків.

Одного разу Антін, Мартин та інші, хто йому щиро сприяв, прийшли до Василя ввечері і пробували напоумити, щоб терпляче приймав усі свої біди: може, колись Бог усе й перемінить на краще. А тут якраз насунулася хмара і почалася гроза. Він в задумі сидів коло вікна, вітер завивав за стіною, а він, як непритомний, промовив:

— Мій брат, виючи, промчав повз мою хату і полетів гуляти широкими полями і густими лісами. Скоро і я за ним туди подамся.

Чуючи ці його слова, перелякалися всі, і дружина почала плакати. А коли Антін сказав Василеві, що він знову повертається до безбожних учинків, — той грюкнув зі злістю дверима і вийшов з хати.

Одного дня надвечір, сидячи в шинку, Василь, коли вже гарно підпив, сказав своїм друзям:

— Скоро я розбагатію. Спала мені гарна думка: піду ночувати до Змієвого Каменя, поклонюся чортам, мо' не пошкодують мені грошей?

Коли ж ті почали з нього насміхатися, що він ніколи не відважиться там переночувати (а була вже пізня година), він схопив шапку:

— Ось доведу, що не боюся привидів! — Кинув товаришам і пішов на пагорб до Змієвого Каменя. А звідти вже не повернувся додому.

Минають дні, тижні, місяці... Василя нема. Шкодують його знайомі, плачуть дружина з тещею. Немає звістки, чи живе він, чи помер. Ходили різні чутки між людьми: одні казали, що Полісун звабив його в свої нетрі, а дехто навіть чув Василів голос і Полісунів сміх. Різне говорили. А Василь згинув назавжди.

Стара Орина, день при дні дивлячись на сльози своєї Галі, стратила здоров'я і заручилася із землею. Галя і тепер ще живе в панському маєтку — ні удова, ні заміжня.

ВУЖЕВА КОРОНА

В моїх панів був ловчий, звався Семен. Хата його стояла недалеко від маєтку, панщини він не відробляв, а весь його обов'язок був — пильнувати ліс, ходити на лови з паном та приносити дичину, коли, чекаючи гостей або перед яким великим святом, велять з маєтку.

Одного дня прийшов до нього економ і постукав у вікно:

— Семене, пан велів, щоб ти ще до неділі приніс пару тетеруків, зо два бажанти і кілька куріпок, то не лінуйся, бери рушницю, мого собаку та іди на лови.

Поквапився Семен, бо була вже середа. Узяв рушницю, зайшов до маєтку за собакою і пішов до лісу. Але в нещасливий час вийшов він на лови, ходив цілісінський день, а бачив тільки дятлів, що коцюрбли собі на сухих ялинах. Ночував у лісі і добряче замерз, бо була вже осінь. Наступного дня до сходу сонця поневірявся він по лісі. Та все дарма: навіть здалеку не бачив тих птахів, яких шукав, тільки вітер шумів у деревах. Зголоднілий

пес втік до свого господаря, і Семен, змордований та похмурий, повертався додому, не знаючи, що робити.

Сів він на колоду і думає собі: «Погано буде; пан не дасть віри, що я щиро намагався виконати його волю. Чого доброго скаже: ото ледащо! Ех, поклонився б я і нечистому, аби тільки посприят мені сьогодні».

Ледве так подумав — вибіг звідкись величезний чорний собака, сів перед ловчим і страшними очима витріщився на нього. Семен покликав його до себе, але собака не рушив з місця, а тільки дивився, як скажений, аж ловчого взяв неспокій, і дрижаки пройняли. І тут бачить: виходить з гущавини якийсь старий чоловік — волосся збите в ковтун, брови густі, споловілі, мовби від сонця і вітру, у довгому до п'ят кунтуші. Сів на пень біля ловця і каже:

— Бачу, що торба твоя порожня і обличчя похмуре. Напевно, полювання невдале.

— Ходив два дні лісом, наморився сам, і собака, зголоднівши, втік від мене; не вдалося жодного разу стрелити. Де ж поділося те птаство? Загадали мені до неділі принести дичини, та звідки її узяти? Лихо мені!

— Не журися, — каже незнайомиць, — послухай моєї ради. Я допоможу тобі. Завтра 14 вересня, то ввечері йди на Лосину гору, на цілу ніч

буде тобі дорога, бо сам знаєш, що ця гора відсіль
неблизько; стоїть вона серед темних лісів; підійдеш
до неї якраз на світанні і побачиш, що схили її
вкриті вужами. Не лякайся, вони зачіпати тебе не
будуть; межі них зустрінеш Вужевого короля.
Постели перед ним білу хустку, стань на коліна і
поклонися; він кине тобі на хустку свою Золоту
Корону і з громадою своїх вужів піде в зимові
схови. Слухай ще, дам тобі пересторогу: ідучи
вночі на Лосину гору, не лякайся нічого і нічому не
дивуйся, інакше даремні будуть твої зусилля. Коли
матимеш у себе Вужеву Корону, то цей чорний
собака, який тепер перед тобою, завжди, як тільки
підеш на лови, стріне тебе і поведе лісовими
стежками, і щоразу настріляєш стільки, скільки
схочеш. Але ніколи не лякайся нічого і не дивуйся
нічому, бо коли похитнешся серцем або духом —
не буде тобі щастя. Не пускай в душу сумніви.

По цих словах він сховався в гущавині, і
собака пішов за ним.

Семен провів поглядом незнайомого, довго
стояв задумавшись, та врешті подався до хати, узяв
біла хустку і зі стрільбою за плечима рушив до
Лосиної гори. Коли зайшов у дикий праліс, то вже
сутеніло, темніше і темніше робилося серед густих
сосен і ялин. А він далі й далі йшов у глиб лісу.
Вечір поволі перейшов у ніч.

Глянув увись — ледве кілька зірок на небі побачив крізь гілля. Жодної людини не було на ту пору в лісовій пустелі, навколо чув тільки крики сов і пугачів та в гушавині тупіт переполоханого звіра. А що не раз випало йому блукати серед ночі по лісу, то дорога ця не страхала його.

Опівночі люті почвари оточили ловчого. Бачить, як наближається величезний ведмідь на задніх лапах, рикає і вже хоче напасти; зграя вовків, наїжившись і світячи очима, загрожує кривавими пащеками. Семен відважно йшов серед хижацької зграї. Заступив йому дорогу вищий за ліс велет, що вирвав велику ялицю і вимахував нею в повітрі. Проте ловець сміливо минає все це.

Місяць визирнув з-за хмари. Здається Семену, що виходить він з лісу і бачить вдалині палац, який світиться золотом і сріблом; підходить до тієї чудової будівлі, минаючи чарівний сад, де мовби весна і літо зійшлися разом: тут цвіли найдивовижніші квіти і достигала найкраща садовина. Зозуля сумним голосом озивалася на дереві; затьохкав соловей в хмизняку; чути чудовні голоси дроздів і шпаків, і розуміє Семен їх веселі співи. Спіткали його дівчата з вінками на головах, танцюючи, вабили до себе. Він минув усі ті дивиса, не задивляючись і не зважаючи на них.

Зникли чарівні марева, подув осінній вітер, і Семен побачив на сході червоне небо. Скоро зійде

сонце — і він прискішив кроку до Лосиної гори. Коли прийшов на призначене місце, побачив гурт вужів. Вони, сикаючи, заступали йому дорогу. А вже й сонце піднялося. І тут зустрів Семен такого величезного вужа, якого ніколи не бачив. Той сміливо повз, а на його голові сяяло золото. Семен простелив білу хустку і став на коліна. Вуж скинув з голови корону на хустку і поповз далі, а за ним і інші вужі хутко сховалися за горою. З радістю розглядав Семен золотий скарб, схожий на два блискучі листочки, що зрослися кінцями.

Ледве покинув гору, як його зустрів величезний чорний собака, який вчора побіг за незнайомцем — дивиться в очі і, здається, кличе за собою. Пішов ловець за собакою. Той спиняється і очима показує на дереві тетеруків. Разів кілька стрелив він у тім місці й кілька штук забив. А незабаром вже ніс додому купу набитої пташви, а як наблизився до хати, собака зостався на полі, проводжаючи поглядом ловця, а згодом зник з очей.

Пани хвалили ловчого, його сприт на полюванні, а челядь і економ дивувалися з його щастя, з того, як він, не маючи собаки, стільки зміг уполювати дичини.

З того часу Семен став найславнішим мисливцем. Той чорний собака щоразу зустрічав його в лісі, і Семен стільки бив різної дичини, що

не тільки панам в маєтку вистачало, але і селянам на продаж.

По всій околиці рознеслася чутка, що Семен — чарівник та що ходить з ним якийсь чорний собака, який у лісі й залишається. Яким, що колись дружив з ловчим, раз тихенько підійшов під вікно його хати, щоб довідатися, що той робить, і почув, ніби він з кимсь розмовляє. Зазирнув у вікно: Семен лащив чорного собаку, того самого, що завжди зустрічав його в лісі. Собака глянув у вікно кривавим оком і зник, а Яким втік від страху. Вже кілька років вся волость говорить, що Семенові допомагає на ловах сам нечистий, якого тримає він за пахолка, але пани тільки сміялися з цього і не вірили. Хоч пан, побувавши якось з ловецьким на полюванні, не бачив чорного собаку, проте помітив, що дике птаство само летить до Семена і той ніколи не схибив.

Жила у селі неподалік Марися, гарна і юна дівчина, дочка побожних батьків. Багато кому вона подобалася, і Семен мав на неї око. Сподіваючись на своє багатство та на панську ласку, мав надію, що Марися буде його. Одного дня, коли ішов на полювання, побачив Марисю. Вона мала вінок на голові, і квіти так їй пасували, що виглядала вона надзвичайно звабливо. Ходячи неподалік своєї ниви, збирала суниці. Семен підійшов та попросив

ягід, дівчина йому не відмовила, тоді він спитав, чи подобається Марисі.

— Люди кажуть, що ти чаклуєш, — відказала вона, — а я боюся чарівників.

— О, ні, Марисю, нікого я не чаклував і не знаю цього ганебства.

— Коли правду кажеш... Я ношу на шії посвячений у Почаєві хрестик, який може гріхи відпускати... Поцілуй мій хрестик.

— Охоче, — відповів Семен.

І ледве поцілував хрестика, як тут з трав підняв голову величезний вуж, що мовби хотів поглянути на Марисю. Перелякана дівчина закричала. Семен схопив камінь і вдарив вужа. Той, сикаючи, сховався в траві. А після того раптом з'явився чорний собака, задзявкав і зник. Марися від страху тремтіла ледь жива. Семен провів її додому, а звідти знову подався на лови. Тільки вже не зустрів його в лісі чорний собака.

Побачив тетерука, стрелив, але замість птахи — шмат гнилої кори впав на землю. Злякався Семен, повернувся до хати, аж там — безліч вужів сичать і повзуть під лаву і під піч. Відчинив скриню, вийняв Вужеву Корону, а вона вже не золота: два пожовклі березові листочки. Семен остовпів і не знав, що чинити.

Довге ще докучали вужі бідоласі Семену. Не давали спокою не тільки в хаті, але і на гостинах.

Коли провідував сусідів, не раз, не боячись людей, з'являвся перед ним невідомо звідки вуж і сичав.

ВОВКУЛАКА

Жив на Поліссі колись селянин Марко, якого ніколи не бачили веселим, завжди він чимось журився, був неспокійний, мовби щось стратив. Будь-яка компанія була йому не до душі. Коли люди йшли на ярмарок, погуляти, потанцювати або збиралися у неділю на забаву в корчмі, він завше самотою як не сидів у хаті, то блукав де-небудь у полі, задуманий та зажурений. Дехто питав його, чому він такий, і завжди Марко відповідав:

— Забагато я страждав. Ніщо мене вже на світі не займає. Помер я для світу.

Тільки найближчим знайомим розповідав свою сумну історію:

— Були часи, коли я був веселим, жодна забава, жоден ярмарок не обходився без мене. Гулі і скоки були в мене в голові, але це недовго тривало. Познайомився я з Оленою. Красива була дівчина, дочка заможних батьків. Я вибрав її з-поміж усіх інших дівчат, яких знав, старався частіше її бачить, бувати в хаті її батьків. Пригорнулася і вона до мене. Через це моє нещастя і сталося.

Багато хто до Олени залицявся та хотів за дружину узяти, а найпершим був Ілько. Пан йому у

всьому потурав, о будь-якій порі мав право ловити рибу в панських озерах, дешево купував худобу і вигідно продавав. Часто посилали його в місто купити що-небудь для двору, і щоразу він щось клав собі у кишеню. І так, ошукуючи та обкрадаючи пана, зробився Ілько багатирем; мав чимало приятелів і ласку від пана, бо той вважав його за найнадійнішого лакея, любив і вірив йому більше, ніж кому іншому.

Та ось коли послав цей пихатий Ілько сватів до Олени, то отримали свати гарбуза, бо вона призналася батькам, що не любить їй цей зальотник.

Ілько, почувши про це, сказав:

— Не Оленина воля, а панська. Що не схотіла робити по-доброму, зробить по указу.

Пішов він у маєток і добився свого: загадали Олені йти за нього заміж.

Сусіди, знаючи про мою любов до Олени, сміялися з мене, кпили з мого нерозважного кохання та з відваги, з якою хотів я всіх, навіть багатирів, перемогти і Олену повести до шлюбу. І не раз, роздратований такими в'їдливими жартами, відповідав я, що недовго Ілько матиме панську ласку, а гроші, зібрані шахрайством і крадіжкою, щастя не дадуть, і Олена була б щасливіша, вийшовши за чоловіка хоч бідного, але поштивого.

Дочувся Ілько, що так про нього говорять, і пообіцяв помститися, як тільки випаде нагода.

Надійшов день весілля, Оленині батьки, знаючи про мою любов до їхньої доньки, сказали мені, що свободу панську не переміниш, хоч вона і несправедлива, і жалю не має. Просили, щоб погодився з долею, залишився їхнім приятелем і прийшов на весілля. Хоч і неохоче, але згодився я на те.

Весілля було бучне, гостей більше, ніж на ярмарку. Зібрався люд з усієї околиці, в кількох місцях на вільному повітрі співали і під музику стрибали. Олена була в чудовій сукні, всі її віншували, зичачи щастя і радості. Сам пан приїхав на весільне гуляння, Ілько його частував, а пан розмовляв з ним, походжаючи між весільниками. Молодий помітив мене серед гостей (я стояв сумний, бо мене ніщо тут не займало), він глянув на мене із глумливою усмішкою і пішов з паном далі.

Через якийсь час підійшов до мене дудар Артем, чоловік у літах, і каже:

— Чого сумуєш? Випий зі мною горілки і будеш веселитися зі всіма, — та взяв мене за руку і потягнув до столу з повними пляшками і закускою.

Не відмовився я від запрошення. Ми випили по два келишки горілки. Тут хтось незнайомий, дивлячись на мене збоку, сказав з усмішкою:

— Ну тепер він поскаче!

Артем раптово мене покинув, узяв свою дуду і почав грати, а на мене напав ще більший смуток.

Не багато пройшло часу, як підходить до мене мій сусід і, дивлячись мені в очі, спитав:

— Що з тобою? Чому твій погляд такий страшний, ніби в звіра якого?

Хтось ще обізвався:

— Ага, зіправді, в нього очі, як у вовка, світяться.

Та й інші, що поряд стояли, також повторили це і полохливо глянули на мене. Не знаю, що робилося зі мною, але я весь дрижав. Здавалося, що ці люди зичили мені щось найгірше.

Олена, стоячи неподалік, розмовляла з матір'ю, зиркнула на мене і від ляку закричала:

— Ох, що коїться з ним! Глянь, мамо, які страшні його очі! Нехай би ішов собі звідси.

Почув я ці Оленіні слова, і мене мов грім луснув: помутніло в очах і я, непритомний, покинув гуляння і, не знаючи куди йти, побіг дорогою, а там зустрів жінку, що вела за руку маленьку дитину.

— Ой, не дивись на мою дитину, — закричала вона мені. — Ти уб'єш її своїм страшним поглядом.

Я кинувся бігти, а коли прибіг додому, то собака мій не пізнав мене. Марно хотів його заспокоїти, вже й слова сказати не можу: тільки стогін, схожий до виття, добувався з моїх грудей. Люта тривога оволоділа мною. Парубок мого сусіда глянув на мене і вразився.

— Від чого це, — каже, — твоє обличчя і руки обросли шерстю?

Глянув на себе — і, мов очманілий, покинув свою хату та побіг у поле. Худоба, що паслася там, втекла від мене, собаки стали кидатися, і я хуленько сховався в лісі. Біг через нетрі і дикі пущі, аж поки не сховався у затінку густих ялин; тут, оглянувши себе, побачив, що руки і ноги мої вже перемінилися на вовчі лапи; хотів заплакати над своїм нещастям — і жахливе виття вирвалося з моїх грудей. Бродив я по горах і лісах страшним звіром. Думки і почуття в мене zostалися людськими, я пам'ятав минуле і, задумуючись про своє теперішнє життя, мучив себе лютим розпачем, не знаючи, чи буде коли кінець цьому лиху.

В кущах я шукав пташині гнізда, ловив зайців та іншу дрібну звірину. Це була моя їжа. Не наближався до людського житла, бо знав, що всі люди — мої вороги, і завжди будуть раді забити мене. Проте чинити їм шкоди не хотів. Не раз у неділю я чув голос церковних дзвонів і виттям просив Бога, щоб змиловився над моєю долею. Багато разів хотів підійти темною ніччю до церкви, але собаки, вибігаючи з села, відганяли мене, а іноді чув людські крики і постріли. Тоді біг скільки мог до лісу, щоб тільки сховатися від напасті. Кожного ранку вив я, вітаючи сонце, і просив у неба поживи на новий день. Восени, зимовими

ночами, ховався я у нетрі, тремтячи де-небудь під густою ялиною; шум вітрів занурював мене в сумні спогади минулого. Узимку деколи по кілька днів я був голодний, знесилений, блукав у страшні морози полями, щоб тільки уполювати що-небудь. Мій спочинок завжди був коротким, і незмінно снілося минуле: батьківський будинок, друзі молодості, приязні сусіди, любов до Олени. Іноді я бачив її неспокійною, утікала від мене або, перелякана, гнала від себе, як колись на весіллі, коли мене підмовлений Артем напоїв зачарованою горілкою. І після такого жахливого сну я, тремтячи весь, схоплювався.

Кілька років пробув я в такому жахливому стані. Росла моя ненависть до людей, коли я думав про їхню розпусту, несправедливість, незичливість до рівних собі. Вирішив я шкодити їм у всьому, як вони шкодять одне одному при кожній нагоді, аби тільки мати собі користь. Я нападав на їхню худобу і свійських птахів. Одного разу (пам'ятаю як сьогодні: була весна, зеленів ліс, дні стояли ясні і теплі) я увірвався узліссям до села, де жив Артем. Бачу: на пагорбі ходять пастухи з худобою, Артем оре поле, а неподалік від кущів маленька дівчинка пасе гуси. Він кличе її до себе, називаючи Ганкою, і посилає до хати. Дівчинка швидко повернулася і знову підійшла до гусаків. Я зрозумів, що це його дочка і запалав у мені гнів помсти. Артем —

негідний чоловік — довів мене до такого стану, що живу, гнаний звідусіль, в образі страшного вовка. Нехай же і він поскавулить над втратою своєї дитини!

Вискакую з лісу і хапаю дівчинку. На доччин голос біжить батько і в розпачі кличе на допомогу. Чую крики пастухів, собаки на мене напали, скутали до крові. Але ніщо не могло мене стримати. Швидко ховаюся в хащах, несую свою здобич все далі і далі у глиб лісів; там, звідки мала вже не повернеться сама до хати, і кидаю її. Вона довго лежала непритомна, а коли прокинулася, стала кричати, блукаючи лісом. Її лемент і плач гинули марно серед густих сосен і ялин, і я, тішачись помстою, покинув її в лісовій пустелі. Тільки не довго тішила мене та помста. Коли минув запал гніву, прийшла думка, що Ганка, бідне дитя, мучиться без вини. Повернувся я назад, але ніде її знайти не міг; глухо було в лісі, і голос її вже не чувся. Напав на мене жахливий смуток: я зрозумів, що помстою не заспокою покути. Де б не був — усюди не дають мені спокої батькова розпач, лемент покинутої в лісі дочки і собаки, що, женучись за мною, ранять зубами до крові. Здавалося, що вони всюди нападають на мене. Перебігав я з одного лісу в другий, та ніде не міг знайти спокою; пропав сон, бо і під час відпочинку завжди звучав в моїх вухах розпачливий голос

батька, крик дочки, і собаки рвали моє тіло. Одного дня побачив я знайомих селян. Сховавшись від полудневої спеки, сиділи вони в затінку дерев, а неподалік ходили випряжені з возів коні. Підкрався я до них, і зачаївшись за кущами, слухав, про що вони розмовляли між собою. Почув, як один з них говорив про мене:

— Де ж бродить тепер у вовчій шкури Марко? Жалко цього чоловіка. Ось вже кілька років мучиться, неборак. Ех, щоб він трапив до чарівниці Оксинії! Кажуть, вона легко перетворює людей на звірів і знову повертає їм людське обличчя. Не знаю, де вона живе, проте чув, що недалеко від тих гір і лісів.

Потішила мене така новина: я вирішив обійти всі гори і ліси довкола, аби тільки знайти Оксинине житло. Кілька днів і ночей бродив я без спочинку дикими пущами. З вершин високих гір оглядав безлюдні місцини, надіючись, що десь там ховається її самотня хатина.

Вибігаю з лісу в балку. Ранок був ясний і тихий! Бачу: кицька на траві стрибає, ловлячи лапками барвистих метеликів. Я довго стежив з кущів на її веселі підскоки і нарешті захотілося схопити її. Та тільки я кинувся, як вона легко, наче вітер, відскочила і вибігла на пагорб. Ось-ось я вже мав її схопити — аж вона перетворилася на сороку і полетіла над землею. Гонячи її, побачив я самотню

хатину. Сорока сіла на стріху і знову перекинулася в кицьку. Бачу — усюди повно котів розмаїтої масті: коти на даху, коти на вікнах, коти на дворі. Усюди коти.

Я зрозумів, що тут живе чарівниця. Довго стояв і думав: іти чи не йти до неї? Вона мене не прийме у вовчому образі, треба її де-небудь перестріти, покірно впасти до ніг і просити змилосердитися над моєю долею. Я заховався і став чекати. Сонце сховалося за ліси і гори; узліски вже покрив вечірній сумерк, а недалеко озеро, оточене густою лозою, світилося. Бачу: всі коти — з хати, зі стріхи, з подвір'я біжать на луг, зривають зубами якусь траву і вмиль перетворюються на дівчат, розсипаються між кущів, співають пісні, стрибають; інші зривають квіти і в'ють вінки. Біжу і я на луг. Побачив ту траву з дрібненькими блакитними квіточками; як тільки її зірвав і ковтнув, то враз людиною став. З несказанною радістю біжу в гурт легкодумних русалок, скачу з ними, бігаю, веселюся, зовсім забуваю про своє нещастя. Ця гуляня тривала до пізньої ночі.

Змовкли всі птахи у лісі, тільки кричали кажани. Прилетіла сова і, сівши на стріху чарівницької хати, світила очима, і реготала, і зойкала, ніби немовля. Тут неждано зашумів ліс і вода в озері почала хлюпати на берег. Русалки закричали:

— Північ! Північ! — і відразу всі перетворилися на кицьок та побігли на Оксинине подвір'я; одні видерлися на стріху, інші через вікно сховалися в хаті. А я, знову зробившись вовком, побіг до лісу, ліг під густою ялиною і міркував про цю пригоду, шкодуючи, що недовго побув людиною. Я вирішив зостатися тут і хоча б на короткий час забути про своє лихо.

Назавтра я діждався вечора, і знову кицьки перетворилися на дівчат, а до мене повернувся людський образ. Я бавився з ними, весело і безтурботно біг час. Тут одна із зачарованих дівчат, дивлячись на мене з якоюсь погордою, сказала:

— Мені він не подобається.

— Чому не подобаюся? — спитав я, підходячи до неї.

— Тому що бачила, як ти перетворюєшся на вовка, а я вовків ненавиджу, бо через вовка маю біду.

— Як це?

— Коли я жила ще з батьками, пасла гуси в полі, вовк схопив мене і заніс у лісові нетрі, кинув там, а сам зник. Блукала я по хащах, плакала і кричала, не знаючи, в який бік податися. Раптом на мій голос прилетіла в хмарі чорних птахів Оксинія, перетворилася на жінку і, узявши мене за руку, сказала: «Ти не вийдеш з цієї лісової пуші. Нападуть на тебе дикі звірі і розірвуть. Іди краще до

мене, в мене жити весело, щовечора танці і пісні. Ти ж юна дівчина і, знати, любиш поскакати?» Не хотіла спочатку її слухати, але, подумавши, що в тих диких лісах ніхто мені не допоможе, згодилася нарешті з її пропозицією. Не знаю, як я опинилася в хаті чарівниці.

О, краще померти, як бути цілий день звіром і тільки на хвилю могли забути. Слухаючи Ганині нарікання, я відчув тремт на цілій тілі і вмиць перетворився на вовка. І одізвалися в пам'яті: батькова розпач, лемент бідної дівчинки, і собаки почали рвати моє тіло. Кидаюся в ліс, біжу всю ніч без спочинку — ніде не можу сховатися від жахливого спогаду і погоні тих страшних собак.

Нестерпним зробилося життя, ніде не знаходжу спокою, бігаю в розпачі по горах і лісах; стратив уже і надію, що колись хоч на хвилю покине мене моя мука.

Блукаючи без відпочинку, пробігав якимось у полі, де в затінку полуднували орачі. Бачу: їде дорогою священник, спиняється, підходить до своїх парафіян. Почалася довга розмова про різні духовні речі: священник їх повчав жити між собою в згоді і дружбі, дарувати одне одному кривду і не думати ніколи про помсту, бо помста найбільше суперечить релігії і огидна Богові. Вона принижує людську гідність до стану тварини, а добродійність і лагідність злагоджує милосердя Боже.